“MÉNAGÈRES À L’ACTION![1]”

De Belgische clandestiene communistische vrouwenpers over vrouwelijk verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog

- Michèle Corthals -

De Belgische verzetsgeschiedenis is tot vandaag vooral mannengeschiedenis. Verzet wordt opgevat als een in essentie mannelijke activiteit waartoe vrouwen in het beste geval konden bijdragen, bijna per definitie in een ondergeschikte positie. Over het algemeen krijgen vrouwen in de verzetshistoriografie meer aandacht naarmate ze meer op mannen leken: op leiders die sleutelposities bekleedden binnen hun organisaties of op partizanen die vochten met wapens in de hand. Zelden wordt vertrokken vanuit de specifieke positie van vrouwen in 1940 en de toenmalige ideeën over de rol van vrouwen in de samenleving. Nochtans gaf de visie van tijdsgenoten op de motieven, bezorgdheden en capaciteiten van mannen en vrouwen mee vorm aan verzet. Het feit dat vrouwen in 1940 niet erkend werden als volwaardige burgers en juridisch, politiek en sociaal ondergeschikt waren aan mannen is een belangrijke factor in het begrijpen van hun verzetsengagement. Vrouwen waren in 1940 bijvoorbeeld nog steeds uitgesloten van een aantal beroepen zoals het leger, politie of de diplomatie, hadden geen universeel stemrecht en konden binnen hun gezin niet zelfstandig beschikken over de financiële middelen[2]. Ze hadden bijgevolg minder toegang tot bepaalde kennis, ervaring, middelen en netwerken die van pas konden komen bij verzetsactiviteiten. Tenminste, indien we verzet situeren in de publieke, politieke en militaire sfeer – een opvatting die we in dit artikel zullen nuanceren. Niet hun sekse, maar wel hun gender – de verplichtingen en verwachtingen verbonden aan ‘vrouw-zijn’ en de indeling van de maatschappij die daarmee samenhangt – beïnvloedde de verzetsactiviteiten van vrouwen[3]. In deze bijdrage analyseren we de visie van een specifieke groep tijdsgenoten op de rol van vrouwen in het verzet, namelijk de communistische clandestiene vrouwenpers. Mobiliseerde deze pers vrouwen voor de clandestiene strijd? Welke motivatie moest vrouwen aanzetten tot deelname aan verzet? Welke rolmodellen werden hen aangereikt? Was er sprake van specifiek vrouwelijke verzetsactiviteiten? En tot slot: hoe verhield dit *vrouwelijke verzetsmodel* zich tot het traditionele vrouwbeeld in 1940?

I. Inleiding[4]

Ongeveer 24 000 Belgische vrouwen werden na de bevrijding erkend als lid van het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog[5]. Deze vrouwen vormden een specifieke groep binnen het verzet omdat zij deelnamen aan de clandestiene strijd tegen de Duitse bezetter nog voor zij over volledige burgerrechten beschikten en terwijl zij formeel geen stem hadden in de publieke ruimte. Pas een halve eeuw na de bevrijding kwam deze groep in het vizier van de Belgische verzetshistoriografie. De voorgaande decennia – vanaf de jaren 1970 – was vanuit Frankrijk de evolutie ingezet naar een verbreding van de tot dan toe nog erg militair georiënteerde conceptualisering van verzet. Er kwam meer aandacht voor ongewapende vormen van verzet zoals clandestiene pers, stakingen en hulp aan slachtoffers van vervolging. Tijdens deze verschuiving kwamen nieuwe actoren onder de aandacht van verzetshistorici, waaronder arbeiders, buitenlanders en ook vrouwen[6]. De dominante vraag in het onderzoek naar de rol van vrouwen in het verzet was van bij de start wat de impact was van de verzetsactiviteit van vrouwen op hun naoorlogse emancipatie. Deze onderzoeksvraag was duidelijk geïnspireerd door de bredere discussie over de impact van oorlog op de positie van de vrouw in de samenleving, het zogeheten *watershed debate*[7]. Twee tegenstrijdige theses waren lang dominant in deze discussie. De *transformatiethese* stelde dat oorlog vrouwen voortstuwde richting moderniteit. De Tweede Wereldoorlog had een 'nieuwe vrouw' voortgebracht met een 'eigen geest' die wilde deelnemen aan de wederopbouw en het politieke leven. Tijdens de oorlog had de vrouw haar eigen waarde en haar belang als burger ontdekt. De *continuïteitsthese* stelde daarentegen dat oorlog een terugkeer stimuleerde naar traditioneel vrouwelijke levensstijlen. De oorlog was een periode van beperking en instabiliteit geweest waarvan het einde gezien werd als een welkome terugkeer naar een veilige huiselijkheid. Het was hun rol van echtgenote en moeder, eerder dan hun economische en politieke participatie, die van vrouwen geschikte burgers maakte en centraal stond in de naoorlogse heropbouw. Terwijl in de jaren 1950 en 1960 de transformatiethese nog

1. « Quand les femmes s'en mêlent… », *La Voix des Femmes,* augustus 1941. Alle citaten in deze bijdrage werden letterlijk overgenomen uit de historische bronnen, inclusief mogelijke spelfouten. De spelfouten in deze citaten illustreren deels het arbeidersmilieu waarin deze kranten tot stand kwamen en het opleidingsniveau van de auteurs. Hier wordt in deze bijdrage niet verder op ingegaan.

2. Karen Celis en Petra Meier, *De macht van het geslacht : gender, politiek en beleid in België,* Leuven, 2006, p. 126-127.

3. Eliane Gubin en Henk de Smaele, *Vrouwen en mannen ten oorlog, 1914-1918. Gender@war,* Waterloo, 2015, p. 7-12 ; Rita Thalmann, « L'oubli des femmes dans l'historiographie de la Résistance », in *Clio. Femmes, Genre, Histoire,* 1995, 1, p. 1 en Emmanuel Debruyne, « Les femmes dans les services de renseignements belges », in : Robert Vandenbussche (ed.), *Femmes et résistance en Belgique et en zone interdite (1940-1944) : colloque organisé à Bondues par IRHiS et la ville de Bondues le 28 janvier 2006,* Bruxelles, 2007, online geraadpleegd op 25 mei 2020 via <books.openedition.org/irhis/2181>, p. 8-10.

4. Ik bedank Marnix Beyen, Babette Weyns en de anonieme referenten voor het advies en de kritische opmerkingen bij de totstandkoming van dit artikel.

5. 15 % van de naar schatting 160 000 Belgen die actief waren in het verzet tijdens de bezetting. Deze schatting is gebaseerd op het aantal personen dat officieel erkend werd als verzetslid door de Belgische overheid na de oorlog. Belgische casestudies schatten dat 15 % van de officieel erkende leden van het verzet vrouwen waren. Zie : Pieter Lagrou, *De politieke strijd om het verzetsaureool : verdienste en erkentelijkheid in het na-oorlogse België (1944-1950),* onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1989, 224 p. Voor een kritische bespreking van deze schatting van 15 % zie Fabrice Maerten, "La Résistance, facteur d'émancipation des femmes ? Le cas du Hainaut" in : *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis,* nr. 4, 1998, p. 173-206 en Emmanuel Debruyne, « Les femmes dans les services de renseignements belges », in : Robert Vandenbussche (ed.), *Femmes et résistance en Belgique et en zone interdite (1940-1944) : colloque organisé à Bondues par IRHiS et la ville de Bondues le 28 janvier 2006,* Bruxelles, 2007, online geraadpleegd op 25 mei 2020 via <books.openedition.org/irhis/2181>, 17 p.

6. Karolien Steen, *De schemerzone van een stad in oorlog : de evolutie van het verzet in Gent (1940-1944), van ongestructureerde initiatieven tot georganiseerde verzetsbewegingen,* doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 2007, p. 48-56 en Laurent Douzou, "A Perilous History : A Historiographical Essay on the French Resistance", in : *Contemporary European History,* 2019, p. 99.

7. Jelena Batinić, *Women and Yugoslav Partisans. A History of World War II Resistance,* Cambridge, 2015, p. 10-11 en Penny Summerfield, "'It did me good in lots of ways' : British Women in Transition from War to Peace", in : Claire Duchen en Irene Bandhauer-Schöffmann (eds.), *When the war was over. Women, War and Peace in Europe, 1940-1945,* London, 2000, p. 13.

gepopulariseerd werd, schaarden feministische historici zich vanaf de jaren 1970 vooral achter de continuïteitsthese. Ondanks een schijnbare verandering in oorlogstijd leek het dat er weinig lange-termijnverandering was in de identificatie van vrouwen met huiselijkheid en in de ondergeschikte positie van vrouwen in betaald werk. In de jaren 1980 werd er nog een derde these naar voren gebracht: de *polarisatiethese* stelde dat de oorlog niets bijdroeg aan gelijkheid, maar de genderverschillen net accentueerde en zo de ongelijkheid nog deed stijgen[8].

Deze discussie heeft veel bijgedragen aan onze kennis over de oorlogservaringen van vrouwen, maar werd uiteindelijk onoplosbaar verklaard door historici als Penny Summerfield en Joan W. Scott[9]. Ook de evaluatie van de impact van de Eerste Wereldoorlog op vrouwenemancipatie geeft trouwens geen eenduidig beeld. Naargelang het land was er vooruitgang op vlak van politieke rechten, in het onderwijs en inzake arbeid. Daartegenover stond een groot verlangen naar sociale stabiliteit dat samenging met het herwaarderen van heel traditionele genderrollen. Belgische historici Eliane Gubin en Henk de Smaele besloten dat in de overgangsperiode die het interbellum was oude en nieuwe ideeën met elkaar in botsing kwamen, maar dat de slinger nooit helemaal terugkeerde naar het vertrekpunt. Talrijke ongelijkheden bleven voortbestaan, maar er werd ook vooruitgang geboekt[10]. De vraag of vrouwen nu al dan niet vooruitgang boekten na de oorlog vonden Gubin en de Smaele bovendien te simpel. Een belangrijker vraagstuk was volgens deze auteurs hoe oorlog gender beïnvloedde. Had de oorlog invloed op wat mannen en vrouwen van zichzelf en de ander verwachtten, eisten en hoopten?

Deze invloed was er volgens Belgisch verzetshistoricus Fabrice Maerten alleszins wat betreft Henegouwse verzetsvrouwen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij concludeerde dat vrouwen in het verzet uit hun traditionele rol stapten en niet beperkt waren tot puur ondersteunende rollen die slechts een verderzetting betekenden van hun huishoudelijke taken. Vrouwen ervoeren hun verzetsengagement over het algemeen als vooruitgang: ze genoten een meer egalitaire relatie met mannen binnen verzetsbewegingen dan daarbuiten, en ze getuigden dat deze ervaring hun karakter versterkte. Na de oorlog was het echter voor veel vrouwen moeilijk zich opnieuw te integreren in een samenleving die niet evenveel veranderd was als zijzelf. Daarnaast hadden deze vrouwen zich niet aangesloten bij de verzetsstrijd om de samenleving te veranderen, maar net om ze te herstellen. Hun verzetservaring mag dan op individueel vlak wel een transformerende en emanciperende impact gehad hebben op deze vrouwen, de overweldigende meerderheid van de Belgische bevolking deelde hun ervaring niet[11]. Historicus Emmanuel Debruyne concludeerde eveneens dat de betrokkenheid van vrouwen in inlichtingen- en actiediensten een individuele transformerende impact had[12].

8. Penny Summerfield, "'It did me good in lots of ways'...", p. 13.
9. Jelena Batinić, *Women and Yugoslav Partisans…*, p. 10-11 en Penny Summerfield, "'It did me good in lots of ways'…, p. 13.
10. Eliane Gubin en Henk de Smaele, *Vrouwen en mannen ten oorlog...*, p. 165-171.
11. Fabrice Maerten, "La Résistance, facteur d'émancipation des femmes? Le cas du Hainaut", in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis,* nr. 4, 1998, p. 173-206.
12. Emmanuel Debruyne, « Les femmes dans les services de renseignements belges »…, p. 45-56. Onderzoek voor Frankrijk, Italië, Joegoslavië en Nederland treedt de conclusies van Maerten en Debruyne bij: de individuele transformerende verzetservaring leidde over het algemeen niet naar een transformatie van de positie van vrouwen in de samenleving.
Zie voor Frankrijk: Claire Andrieu, "Women in the French Resistance. Revisiting the Historical Record", in: *French Politics, Culture & Society,* nr. 1, 2000, p. 13-25 en Paula Schwartz, "Redefining Resistance: Women's Activism in Wartime France", in: Margaret Randolph Higonnet e.a. (ed.), *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars,* London, 1987, p. 141-154; Italië: Jane Slaughter, *Women and the Italian Resistance, 1943-1945,* Denver, 1997, 171 p.; Joegoslavië: Jelena Batinić, *Women and Yugoslav Partisans...* en Nederland: Jolande Withuis, "Mothers of the Nation: Post-war Gendered Interpretations of the Experiences of Dutch Resistance Women", in: Claire Duchen en Irene Bandhauer-Schöffmann (eds.), *When the war was over…* en Marjan Schwegman, *Het stille verzet: vrouwen in illegale organisaties, Nederland 1940-1945,* doctoraatsverhandeling, Universiteit van Amsterdam, 1980.

De spanning tussen de individuele verzetservaring van vrouwen – voor velen betekende deze ervaring een hoogtepunt in hun leven – en de beperkte impact van deze ervaring op hun positie in de samenleving is opvallend. In plaats van ons al te zeer te focussen op de *naoorlogse* impact van vrouwelijk verzetsengagement, roept deze spanning de vraag op welke betekenis er *tijdens* de oorlog gegeven werd aan dit vrouwelijk verzetsengagement.

Een voorbeeld van hoe ideeën over gender de visie op de rol van vrouwen in het verzet beïnvloedden, vinden we bij de opvattingen van Walthère Dewé – de zeer katholieke leider van inlichtingennetwerken Dame Blanche (tijdens de Eerste Wereldoorlog) en Clarence (tijdens de Tweede Wereldoorlog). De vrouw genoot volgens Dewé het vertrouwen van haar echtgenoot aan wie zij bijna organisch ondergeschikt was. Aangezien volgzaamheid en vertrouwen twee essentiële elementen waren voor een goede werking van het netwerk, werden de echtgenote en dochter door Dewé beschouwd als de meest waardevolle helpers voor de mannelijke verzetsstrijder :

> *"Pas d'action possible pour un homme sans l'adhésion de sa femme, et même sans son appui : pas d'action forte sans son intervention concrète. L'espionnage n'était pas la guerre des femmes ; c'était la guerre des familles ; comme dans la famille, l'homme y avait sa place, et cette place était la première ; mais la femme ne pouvait en être exclue, suivant les préceptes simplistes des esprits misogynes, sans dommage pour le service[13]".*

De vrouw had volgens Dewé haar plaats in de inlichtingendienst omwille van het feit dat zij de familie diende en dat de familie – net als het leger – de natie diende. Haar rol was een natuurlijk gevolg van haar plaats in de samenleving[14]. We merken op dat de deelname van de vrouw aan het verzet hier volledig ingebed werd in haar traditionele rol, maar dat deze traditionele rol de vrouw niet belette om een specifieke functie op te nemen in het verzet.

Een exploratie van het "niemandsland" in de Belgische vrouwengeschiedenis

Dit onderzoek plaatst het vrouwelijke verzetsmodel in de clandestiene communistische vrouwenpers in de context van (ideeën over) de positie van de vrouw in de Belgische samenleving in 1940. Op deze manier verrijkt dit onderzoek niet alleen de Belgische verzetsgeschiedenis, maar wordt hier ook een stap gezet naar de exploratie van het zogeheten "niemandsland" in de Belgische vrouwen- en gendergeschiedenis.

De geschiedenis van het Belgisch feminisme wordt meestal opgesplitst in een *eerste golf* vanaf het einde van de 19e eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog en een *tweede golf* vanaf de late jaren 1960[15]. Tussen beide golven lag een "niemandsland" en de jaren na de Tweede Wereldoorlog werden de "stilte voor de storm" genoemd[16]. Bij de start van de Tweede Wereldoorlog was het *relationeel feminisme* de dominante feministische ideologie in Europa en in alle Belgische politieke strekkingen. Het Anglo-Amerikaans *individua-*

13. Geciteerd in Emmanuel Debruyne, « Les femmes dans les services de renseignements belges »…, p. 8-10.
14. Ibidem.
15. We gebruiken in deze bijdrage de definitie van feminisme zoals aangeleverd door Karen Offen : feminisme is de theorie of beweging die zich bezighoudt met het bevorderen van de positie van vrouwen door middel van het bereiken van politieke, wettelijke of economische rechten die gelijk zijn aan die van mannen. Zie : Karen Offen, "Defining Feminism : A Comparative Historical Approach", in : *Signs,* 1988, 1, p. 123.
16. Machteld De Metsenaere e.a., "Gewapend met het gewicht van het verleden : enige resultaten van vrouwengeschiedenis in België", in : Georges Duby en Michelle Perrot (red.), *Geschiedenis van de vrouw. De twintigste eeuw.* Amsterdam, p. 523-556 en Machteld De Metsenaere, "Veel geschiedenis, weinig geheugen ? Over de belangstelling van de Belgische contemporanisten voor de geschiedenis van feminisme en vrouwenbeweging sinds de jaren zeventig", in : Guy Vanthemsche e.a. (eds.), *De Tuin van Heden. Dertig jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving,* Brussel, 2007, p. 169-208 en Denise De Weerdt, *En de vrouwen ? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België, 1830-1960,* Gent, 1980, p. 7-8.

listisch feminisme dat vandaag dominant is, was hier de tegenpool van. Relationeel feminisme benadrukte de complementariteit van de seksen en streefde naar een op gender gebaseerde maar egalitaire samenleving met het niet-hiërarchisch man-vrouwkoppel als basiseenheid. De collectieve situatie van vrouwen beschouwden zij als onrechtvaardig en ze schreven deze toe aan sociale en politieke instellingen die door mannen waren opgericht. Als moeder en echtgenote lag de voornaamste opdracht van de vrouw in het gezin, maar daarnaast moesten vrouwen hun specifieke vrouwelijke kwaliteiten ook gebruiken om de samenleving te hervormen en publiek actief te zijn. Individualistisch feminisme legde eerder de nadruk op individuele mensenrechten en persoonlijke autonomie in alle aspecten van het leven en keurde alle sociaal bepaalde rollen en aan sekse gelinkte kwaliteiten af[17]. Deze typologie zullen we later in deze bijdrage gebruiken om te evalueren of het vrouwelijk verzetsmodel in de clandestiene communistische vrouwenpers een feministisch model was.

Vanuit een hedendaags standpunt voelt het relationeel feminisme ongemakkelijk aan. Ook al is er in deze stroming sprake van complementariteit, er is weinig verbeelding nodig om te begrijpen hoe relationeel feministische argumenten gebruikt kunnen worden om een ondergeschikte positie voor vrouwen te verdedigen op basis van de 'bijzondere' aard van vrouwen, de centrale plaats van het moederschap en een scherpe arbeidsverdeling binnen het gezin en de samenleving. Maar tegelijk leert de vrouwengeschiedenis ons dat tot ver in de twintigste eeuw argumenten voor vrouwenemancipatie gebaseerd waren op relationeel feministische argumenten. Deze werden effectief gebruikt door zowel vrouwen als mannen om verregaande herschikkingen in het op gender gebaseerde systeem te bewerkstelligen[18]. Zo streefden de feministen van de eerste golf in België voor de aanpassing van discriminerende wetgeving, voor degelijk meisjesonderwijs en economische gelijkheid terwijl zij verzekerden dat zij de "fundamentele vrouwelijke eigenheid" niet wilden aantasten[19].

De periode in de Belgische vrouwen- en gendergeschiedenis tussen de twee golven – 1940 tot eind jaren 1960 – is nog maar weinig bestudeerd en de evolutie van genderverhoudingen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog is een bestaand vraagstuk in de Belgische vrouwengeschiedenis. De periode na de Tweede Wereldoorlog geldt in de literatuur over het algemeen als *restauratieperiode,* maar het kan volgens historica Machteld De Metsenaere niet anders of in die periode moet er veel "onderhuids aan het gisten zijn geweest", anders is de plotse evolutie vanaf de late jaren 1960 niet te begrijpen[20]. Voor De Metsenaere is het doel van vrouwen- en genderstudies intussen gedeeltelijk bereikt : ze zijn namelijk een permanente uitdaging geworden voor de klassieke wijze van geschiedschrijving[21]. Deze bijdrage hoopt alvast op dit elan verder te gaan en de lezer een uitdaging te bieden om vanuit een genderperspectief naar de Belgische verzetsgeschiedenis te kijken.

De clandestiene communistische vrouwenpers

De Kommunistische Partij van België was de enige organisatie die clandestiene pers publiceerde specifiek gericht op de mobilisatie van vrouwen in het verzet, namelijk de kranten *La Voix des Femmes, De Stem der Vrouw, Femmes dans la Lutte en Vrouwen in de Strijd.* Deze kranten vormen onze bron voor de analyse van het *vrouwelijke verzetsmodel.* Dankzij deze bron krijgen we inzicht in

17. Karen Offen, "Defining Feminism…", p. 134-136 en Maarten Van Ginderachter, "Gender, the extreme right and Flemish nationalist women's organisations in interwar Belgium", in : *Nations and Nationalism,* 11, 2005, 2, p. 266.
18. Karen Offen, "Defining Feminism…", p. 155-156.
19. Els Flour, Leen Van Molle e.a., *Bronnen voor de vrouwengeschiedenis in België. Deel II : Repertorium van de feministische en vrouwenpers, 1830-1994.* Brussel, 1994, p. II.
20. Machteld De Metsenaere, "Veel geschiedenis, weinig geheugen…", p. 191.
21. Ibidem, p. 198.

de visie van – een zeer specifieke groep – tijdsgenoten op de rol van vrouwen in het verzet, zonder ons te laten leiden door naoorlogse definities of categorieën van verzet. Fabrice Maerten en de Franse historicus Jacques Sémelin beschrijven de clandestiene pers als een centrale as waarrond verzetsbewegingen zich konden organiseren en ontwikkelen. Deze pers was een initiële ideologische basis die het verzet nodig had om actie te kunnen ontwikkelen en die een groep kon verenigen rond een gedeeld ideaal[22]. We houden natuurlijk steeds in het achterhoofd dat onze bron een propaganda-instrument was. We mogen er dus niet van uitgaan dat alle verzetsdaden die beschreven werden in de clandestiene pers ook effectief hebben plaatsgevonden. Sommige acties zullen aangedikt zijn en andere verzonnen. Niettemin kunnen we de beschreven activiteiten en individuen beschouwen als inspiratie voor het type van activisme dat deze bewegingen wilden aanmoedigen.

In de jaren 1930 ontwikkelde de Kommunistische Partij van België reeds een krant die zich specifiek richtte op haar vrouwelijke achterban: *Vrouwen* en *Femmes*. Het doel van deze krant was om vrouwen te sensibiliseren voor internationale gebeurtenissen zoals de Spaanse Burgeroorlog en de nazificering van Duitsland[23]. De KPB was uniek in deze doelstelling en bleef ook tijdens de bezetting de enige politieke partij om vrouwen te engageren voor de clandestiene strijd. Vanaf oktober 1940 zette de KPB hiervoor een specifieke structuur op – *Femmes Communistes* – en richtte zich in pamfletten tot vrouwen en moeders[24]. Vanaf mei 1941 publiceerde de partij de krant *La Voix des Femmes* en haar Nederlandstalige tegenhanger *De Stem der Vrouw*.

Met de arrestatie van Suzanne Grégoire in maart 1943 werd de stem van *La Voix des Femmes* letterlijk het zwijgen opgelegd en stopte de publicatie van deze krant. Suzanne Grégoire was als nationaal verantwoordelijke voor de *Femmes Communistes* de belangrijkste auteur van *La Voix des Femmes*. Afkomstig uit een arbeidersmilieu was ze vanaf haar toetreden tot de Luikse afdeling van de KPB in 1934 een zeer actieve militante. Tijdens de bezetting richtte zij de *Union des Femmes et Mères de Prisonniers de guerre* en enkele *Comités des Ménagères* op: lokale, informele bewegingen die de basis moesten vormen voor straatprotesten door haar leden. We komen later in deze bijdrage nog terug op hoe deze initiatieven beschreven werden in *La Voix des Femmes*. Volgens de autobiografie die Grégoire schreef voor de partij in 1948, zouden deze bewegingen op een bepaald moment 30 000 vrouwen gegroepeerd hebben. Volgens haar eigen getuigenis was zij betrokken bij het organiseren van huisvrouwenbetogingen in 1941 en 1942. Daarnaast begon zij vanaf de zomer van 1942 leden te rekruteren voor de Gewapende Partizanen en werkte zij als verbindingsagente voor deze beweging. Grégoire werd gearresteerd door de Gestapo op 19 maart 1943. Na een verblijf van een jaar in de gevangenis van Sint-Gillis werd zij gedeporteerd naar kamp Vught en vervolgens naar kamp Ravensbrück. Na haar terugkeer in België in juni 1945 nam zij haar activiteiten bij de KPB weer op[25].

De *Stem der Vrouw* werd uitgegeven door de leiding van de Vlaamse Kommunistische Partij in Antwerpen van juli 1941 tot oktober 1942 en bestond grotendeels – maar niet uitsluitend – uit artikels overgenomen uit *La Voix des Femmes* en vertaald

22. Fabrice Maerten, *Du murmure au grondement. La Résistance politique et idéologique dans la province de Hainaut pendant la Seconde Guerre mondiale (mai 1940-septembre 1944),* Mons, 1999, vol. 1, p. 3-22 en Jacques Sémelin, *Unarmed against Hitler: civilian resistance in Europe, 1939-1943,* Westport, 1993, p. 84-86.
23. Els Flour, Leen Van Molle e.a., *Bronnen voor de vrouwengeschiedenis in België…,* p. IV.
24. *Femmes Communistes* ging in 1942 op in de partij. Zie: José Gotovitch, «Partisanes et militantes: femmes communistes dans la résistance en Belgique», in: Robert Vandenbussche (ed.), *Femmes et résistance…,* p. 73-76.
25. Gebaseerd op: Dossier Politiek Gevangene "PP 10972 A", Archief Oorlogsslachtoffers en Dossier 3050 "Suzanne Grégoire", Carcob (dit dossier in het Carcob bevat onder andere de autobiografie die Grégoire schreef voor de KPB in 1948) en José Gotovitch, *Du rouge au tricolore: les communistes belges de 1939 à 1944: un aspect de l'histoire de la résistance en Belgique,* Bruxelles, 1992, p. 525.

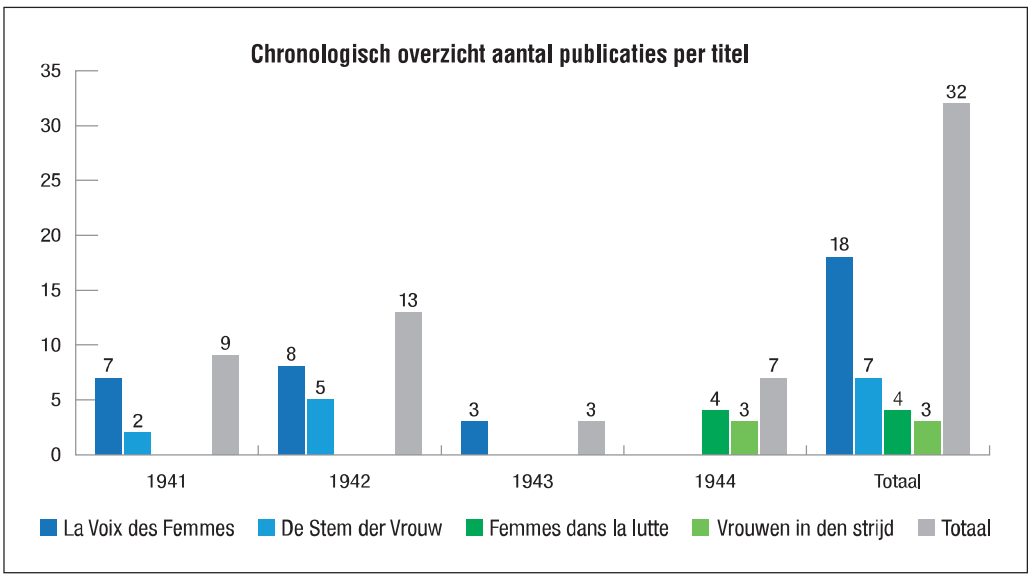

Overzicht aantal uitgaves per titel en per jaar.

naar het Nederlands. Deze krant werd vooral uitgegeven naar aanleiding van symbolische data zoals 8 maart, 21 juli en 11 november[26]. Na de arrestatie van Suzanne Grégoire duurde het een jaar vooraleer de vrouwenbeweging van de KPB vanaf april 1944 tot augustus 1944 opnieuw een vrouwenkrant publiceerde: *Femmes dans la Lutte* en de Nederlandse tegenhanger *Vrouwen in den Strijd*. Deze kranten richtten zich specifiek op de rol van vrouwen in de bevrijdingsstrijd[27]. Terwijl voor *La Voix des Femmes* communistische vrouwen nog het voornaamste doelpubliek waren, trachtte *Femmes dans la Lutte* een breder publiek te bereiken: alle huisvrouwen, arbeidsters, moeders, jonge meisjes en echtgenotes van gevangenen, weggevoerde arbeiders en werkweigeraars. Deze uitbreiding van het publiek was onderdeel van de strategie van de KPB in 1944 om de volledige Belgische bevolking te mobiliseren en het land te bevrijden van binnenuit[28]. Het clandestiene communistische discours over vrouwelijk verzet is dus ook een interessante case om te bestuderen hoe communisten hun boodschap aanvaardbaar maakten voor de bredere bevolking.

De 32 geanalyseerde 'vrouwenkranten' bevatten in totaal 311 artikels waarin we vier types kunnen onderscheiden: artikels die een bepaalde situatie aanklagen, artikels die een bepaalde eis formuleren, artikels die oproepen tot bepaalde acties en artikels die verslag uitbrengen van acties die plaatsgevonden hebben. De meeste artikels zijn een combinatie van deze vier en het is vaak moeilijk om een duidelijk onderscheid te maken tussen bijvoorbeeld het aanklagen van een bepaalde situatie en het formuleren van een concrete motivatie om een verzetsactie te ondernemen of een verslag van een bepaalde actie en het oproepen

26. In welke mate er banden bestonden met de ploeg die voor de oorlog het gelijknamige maar socialistische tijdschrift uitgaf, is niet duidelijk. Zie Els Flour, Leen Van Molle e.a., *Bronnen voor de vrouwengeschiedenis in België…*, p. 129 en 253.
27. *Femmes dans la Lutte* zou na de oorlog een vervolg kennen als *Femmes dans la Vie*, tijdschrift van de communistische Union des Femmes. *Femmes dans la Vie* verdedigde de economische, politieke en sociale rechten van vrouwen en streed *«pour que soit, à jamais et sous toutes ses formes, anéanti le fascisme et pour que s'établisse dans le monde entier une véritable démocratie […] pour assurer au monde une paix durable»*. Het tijdschrift richtte zich op – ideologisch links georiënteerde – vrouwen die actief geweest waren in het verzet. Zie: Els Flour, Leen Van Molle e.a., *Bronnen voor de vrouwengeschiedenis in België…*, p. 204, 324 en 444-445 en José Gotovitch (ed.), *Guide de la Presse Clandestine de Belgique*, Bruxelles, 1991, p. 45 en 166.
28. José Gotovitch, «Partisanes et militantes… », p. 74-75.

tot ondernemen van dergelijke actie. We willen in deze bijdrage analyseren wat de *visie* van tijdsgenoten was op de rol van vrouwen in het verzet en dus beschouwen we de geanalyseerde kranten als een bron die haar doelpubliek trachtte te *motiveren* en *inspireren* en niet als een bron die waarheidsgetrouw verslag uitbracht van een bepaalde verzetsrealiteit. Wanneer er in een artikel een situatie aangeklaagd of een eis geformuleerd werd, beschouwden we beide steeds als een *motivatie* om verzet te plegen. Deze motivaties analyseren we in deel II van deze bijdrage. Zowel oproepen tot actie als verslagen over uitgevoerde acties beschouwden we als beschrijvingen van het *type verzetsactie* waartoe deze kranten vrouwen wilden inspireren en deze bespreken we in deel III. Tot slot komen in deze kranten ook een aantal rolmodellen aan bod die vrouwen opnieuw een bepaald repertorium aan motivaties en acties voorschotelden. Deel IV gaat dieper in op wie deze rolmodellen waren en welk soort activisme zij symboliseerden. Deze drie lagen – motivaties, acties en rolmodellen – vormen samen het *vrouwelijke verzetsmodel* dat we in de conclusie van deze bijdrage evalueren op haar feministisch potentieel.

Het zou zeer waardevol zijn voor dit onderzoek om te kunnen vergelijken wat verschillende groepen vrouwen over vrouwen schreven. Wat betreft de clandestiene pers beschikken we echter slechts over communistische vrouwenstemmen. Om toch ook een blik te werpen op andere vertogen laten we enkele clandestiene mannenstemmen aan het woord over de rol van vrouwen in het verzet, namelijk de communistische krant *Le Drapeau Rouge/De Roode Vaan,* de socialistische krant *Le Peuple,* de liberale krant *Unis Toujours – Steeds Vereenigd* en de conservatieve krant *La Voix des Belges*[29]. We gaan er in deze bijdrage van uit dat clandestiene pers die zich niet specifiek op vrouwen richtte mannenpers was. Zo concludeerde Fabrice Maerten voor de Henegouwse clandestiene pers dat deze bijna uitsluitend geschreven werd door mannen en over het algemeen *«un point de vue masculin réducteur et peu progressiste »* vertegenwoordigde[30].

II. "Pour vous libérer du fascisme qui vous affame[31] » : vrouwelijke verzetsmotieven

Wat was volgens de clandestiene pers de voornaamste motivator voor vrouwen om deel te nemen aan de clandestiene strijd? Werden vrouwen overtuigd met zuiver materiële argumenten of werd er ook aan politieke bewustmaking gedaan?

De Duitse oorlogsinspanning belemmeren door het gezin te beschermen

Vrouwen waren volgens *La Voix des Femmes* van nature vredelievend en de grootste slachtoffers van een oorlog die over hen gebracht werd door kapitalisten[32]. Als moeders onderling verbonden door hun

29. *Le Drapeau Rouge* was een partijkrant van de clandestiene Kommunistische Partij van België en *De Roode Vaan* van de Vlaamse Kommunistische Partij (zie: José Gotovitch (ed.), *Guide…,* p. 32-33 en 115-116); *Le Peuple* was sinds het einde van de 19e eeuw een partijkrant van de Belgische Werklieden Partij die tijdens de bezetting de Belgische Socialistische Partij werd. De nadruk lag in deze krant op de heroprichting van de partij en naoorlogse perspectieven en ze weigerde de partij te engageren in gewapend verzet dat de bevolking kwaad zou doen (zie: *Idem,* p. 100-101); *Unis Toujours – Steeds Vereenigd* was een clandestiene krant van liberale signatuur die vanaf maart 1941 uitgegeven werd in Antwerpen. In haar berichtgeving bleef ze trouw aan de koning en riep ze op tot burgerlijk verzet. De ploeg achter de krant nam deel aan de oprichting van de Antwerpse afdeling van het Onafhankelijkheidsfront. In november 1941 werd het grootste deel van de redactie opgepakt en hield de krant even op te bestaan. Begin 1942 hernam Marcel Louette de krant die nu de spreekbuis van de Witte Brigade werd. De redactie bleef grotendeels van liberale signatuur (zie: *Idem,* p. 128-129); *La Voix des Belges* was een clandestiene krant van eerder rechtse, katholieke strekking, opgericht in de zomer van 1941. Het was één van de grootste clandestiene kranten in België en werd breed verspreid in het Franstalige deel van het land (in mindere mate in het Nederlandstalige landsdeel). De krant droeg een rechtse ideologie uit met voorstellen zoals het inperken van de macht van de politieke partijen ten voordele van de uitvoerende macht of de koning en het limiteren van het universeel mannenstemrecht (zie: *Idem,* p. 150-151).
30. Fabrice Maerten, « La Résistance, facteur d'émancipation…. », p. 180.
31. « Pas de déportations en Allemagne ! », *La Voix des Femmes,* september 1941.
32. « Nous voulons la paix ! », *La Voix des Femmes,* mei 1941.

603

Nº 1 ★ MAI 1941 ★ PRIX : 0,50 FRS.

la Voix des Femmes

nous voulons LA PAIX !

Pour la seconde fois, les impérialistes ont arraché des millions d'hommes à leurs foyers pour les envoyer à la boucherie, tandis que les épouses, les mamans, inquiètes de leur sort, subissent les bombardements, la misère, et assistent, désespérées, à l'affamement de leurs enfants.

Chaque jour, des milliers de travailleurs tombent sur les champs de bataille. Dans le sang et dans la ruine des masses travailleuses, les capitalistes poursuivent LEUR BUT : partager à nouveau le monde à leur profit.

Pas une maman, pas une femme travailleuse, de quelque nationalité qu'elle soit, n'a voulu la guerre; toutes la maudissent. A plus d'une reprise, elles ont manifesté, exprimant avec énergie leur volonté de PAIX, leur désir de vivre avec leur famille dans le bonheur et dans la joie.

La Belgique, par la faute des capitalistes et de leur politique de trahison, connait toutes les souffrances de la guerre et de l'occupation étrangère. La misère s'accroit dans les foyers; la famine menace les travailleurs; déjà des milliers de pauvres gosses sont rachitiques et sous-alimentés, alors que les capitalistes, les gros patrons, les profiteurs remplissent leurs coffres-forts, ont leur cave bien garnie et s'opposent à toute augmentation des salaires, des misérables indemnités de chômage et laissent les familles des prisonniers, les veuves et les orphelins dans la misère.

LA GUERRE, LA MISERE, L'OPPRESSION : voilà le vrai visage du capitalisme -qu'il soit allemand, anglais ou belge.

Ni les femmes flamandes, ni les femmes wallonnes ne seront dupes de la démagogie des V.N.V., rexistes, socialistes-traitres à la De Man. Elles savent qu'elles n'ont rien à attendre de cette clique de vendus. Elles connaissent déjà les bienfaits de l'"Ordre Nouveau" de ces Messieurs, valets de l'occupant.

Les femmes travailleuses sont contre la domination étrangère et l'esclavage fasciste.

Elles suivront l'exemple des travailleurs de l'Union Soviétique, le seul pays qui, malgré les provocations ininterrompues des puissances impérialistes, poursuit une politique conséquente de paix.

Elles réclament la libération des prisonniers, l'amélioration immédiate du ravitaillement, le relèvement des salaires, pensions et allocations.

Elles veulent LA PAIX et l'INDEPENDANCE DU PAYS.

"LA VOIX DES FEMMES"

Het eerste nummer van La Voix des Femmes, mei 1941. Bron : The Belgian War Press.

plicht tegenover hun kinderen, moesten vrouwen de verbetering van de ravitaillering, hogere lonen en de bevrijding van de krijgsgevangenen (in Wallonië), gijzelaars of "aangehouden vrijheidsstrijders" eisen[33]. Voor vrouwen – geïdentificeerd als huisvrouwen, moeders en arbeidsters – was de verdediging van hun familie hun voornaamste motivator om deel te nemen aan de clandestiene strijd.

Dit eerder defensieve motief evolueerde naar een offensief motief vanaf de zomer van 1941, nadat de Sovjet-Unie haar intrede in de oorlog had gedaan. Vrouwen werden nog steeds gemobiliseerd als moeders en verzorgers, maar de zorg voor hun gezinnen werd een middel om een groter doel te bereiken: het belemmeren van de Duitse oorlogsinspanning.

> "Wij vrouwen zouden de Duitsers heel wat kunnen belemmeren in de plundering van ons land […] Door op de fabrieken te staken voor meer loon en eten wordt de voortbrengst voor de oorlogsmachine van Hitler heel wat geremd.[34]"

Door hun primaire rol aan het thuisfront te vervullen, konden vrouwen bijdragen aan een gebied dat tot dan toe voor hen grotendeels ontoegankelijk was geweest: het oorlogsfront. Het eisen van een betere ravitaillering kon volgens *La Voix des Femmes* voorkomen dat voedsel en grondstoffen naar Duitsland werden getransporteerd. In de 'totale oorlog' die de Tweede Wereldoorlog was, betekende elke productie in het bezette gebied – en het transport van deze productie naar Duitsland – inderdaad een bijdrage aan oorlogsinspanning van de bezetter[35]. Verhinderen dat hun echtgenoten en zonen naar Duitsland gingen om te werken zorgde bovendien voor het achterhouden van arbeiders voor de Duitse oorlogsindustrie[36]. Via deze acties konden vrouwen verzekeren dat de Duitse bezetter zich nooit zou kunnen 'settelen' in de bezette gebieden en volgens *De Stem der Vrouw* dus ook nooit strijdkrachten zou kunnen vrijmaken om in te zetten aan het oostfront[37].

Via haar discours erkende de communistische clandestiene vrouwenpers dat er niet langer een grens was tussen het thuisfront en het oorlogsfront en bevorderde ze de idee dat alledaagse acties de uitkomst van de oorlog konden beïnvloeden: *"Ainsi dans l'action quotidienne se prépare l'ultime combat*[38]*"*. Verzet was vanuit dit perspectief geen geïsoleerd gegeven: elke persoon had elke dag de kans om bij te dragen aan de clandestiene strijd. De mobilisatie van vrouwen kon gebruikt worden om de Duitse bezetter te tonen dat de bevolking weigerde om het bezettende regime te 'accommoderen'. Het was de taak van vrouwen om de bezetter voedsel, brandstof en arbeid te onthouden en om zo te verzekeren dat de bezetter niet kon vertrouwen op de Belgische bevolking om zijn oorlogsinspanning te ondersteunen[39].

In haar onderzoek naar Italiaanse verzetsvrouwen stelt historica Jane Slaughter dat het voor de meerderheid van deze vrouwen net hun banden met conventionele sociale rollen waren die hen uiteindelijk naar onconventionele activiteiten leidden – naast de minderheid van vrouwen die reeds voor de oorlog over politiek bewustzijn en sociale visie beschikten en leidende posities zouden innemen in het verzet. In de crisissituatie van de oorlog werd het steeds moeilijker voor vrouwen om hun

33. « Partout les femmes luttent », *La Voix des Femmes,* mei 1941 en "Zes gruwelijke misdaden", *De Stem der Vrouw,* januari 1942.
34. "Het hoekje van Marie en Sofie. Marie en Sofie strijden op hun manier tegen de bezetter", *De Stem der Vrouw,* oktober 1942.
35. Mark Van den Wijngaert, "Alexandre Galopin en de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting", in Alain Colignon en Dirk Martin, *1940 : België, een maatschappij in crisis en oorlog,* 1993, Brussel, p. 196.
36. "Vrouwen, laat uw huisgezinnen niet uiteenrukken!", *De Stem der Vrouw,* augustus 1941.
37. "Wij vrouwen nemen onze plaats in, in de strijd voor 's lands onafhankelijkheid", *De Stem der Vrouw,* augustus 1941 en "De Vlaamsche vrouwen zijn den honger en de miserie moe.", *De Stem der Vrouw,* januari 1942.
38. « Les Femmes et le soulèvement national », *Femmes dans la Lutte,* augustus 1944.
39. "Vlaamse vrouwen! Voor de herovering onzer onafhankelijkheid verenigt u. Vormt front tegen den vijand", *De Stem der Vrouw,* mei 1942 en "Elf november, verjaardag der bevrijding! De bezetter uit het land! Allen verenigd voor de bevrijding!", *De Stem der Vrouw,* oktober 1942.

conventionele rol te vervullen: voor hun familie zorgen en gezonde kinderen grootbrengen. Als reactie hierop rebelleerden ze en gingen ze over tot *combative motherhood*. Vrouwen waren niet enkel slachtoffers: hun eigen positieve identificatie met vrouwelijke rollen, hun eigen perceptie van hoe deze rollen vervuld zouden moeten worden, en hun eigen idee van hun rechten als vrouw, dreven hen naar actie. Traditionele rollen verdwenen niet, maar breidden uit, kregen nieuwe waarde of werden gepolitiseerd[40]. Deze politisering van de taak van de huisvrouw en moeder zien we ook terugkomen in de bestudeerde pers: protesteren voor een betere ravitaillering werd voorgesteld als dienst aan de natie.

Het valt op dat de communistische clandestiene vrouwenpers vrouwen expliciet uit de slachtofferrol trok. Dit is misschien wel het grootste contrast tussen de communistische clandestiene (vrouwen) pers en de clandestiene pers van andere ideologische strekkingen. In de mannenpers – zij het van liberale, conservatieve of socialistische strekking – bleef de vrouw steeds slachtoffer en werd zij niet expliciet gemobiliseerd om deel te nemen aan de clandestiene strijd[41]. In *La Voix des Belges* werd de clandestiene strijd bovendien gepresenteerd als een kans voor mannen om zich te onderscheiden van vrouwen: *"Hommes de mon Pays, nous voici semblables à des femmes, puisque nous ne sommes plus que ceux pour qui d'autres combattent. Pourquoi cette déchéance ?[42]"*. We vinden in *La Voix des Belges* slechts één oproep terug waarin vrouwen aangesproken worden: *"Mais d'ici là, le front intérieur, le front de la résistance, le front qui groupe pêle-mêle hommes, femmes, jeunes et vieillards, tient et tiendra dans la dignité, la générosité, la patience et le sacrifice[43] »*. We kunnen dit echter eerder beschouwen als een oproep tot vereniging van de bevolking in één front dan als een poging om specifiek vrouwen te mobiliseren.

Het verdienen van gelijke rechten als "waardige burgeres"[44]

«Dans la Belgique rénovée qui naîtra de la victoire, les femmes auront enfin le droit de cité. […] Demain, notre peuple aura à choisir entre les plus méritantes et les plus capables. Auront sa confiance, celles qui, dès maintenant, luttent aux premiers rangs parmi les meilleures pour y servir le pays[45]. »

Volgens *La Voix des Femmes* genoten vrouwen in de Sovjet-Unie absolute vrijheid en namen zij deel aan het sociale, economische en politieke leven met dezelfde rechten als mannen, niet gebonden aan huishoudelijk werk. Sovjetvrouwen hadden deze vrijheid te danken aan de Sovjetstaat en daarom was het begrijpelijk dat Sovjetvrouwen, of ze nu huisvrouwen of arbeidsters waren, hun vaderland wilden verdedigen[46]. In dit discours vond de Sovjetvrouw in haar gelijkheid de motivatie om voor haar land te vechten: de Sovjet-Unie was een vaderland dat het waard was om voor te vechten. In 1944 onderschreef *Femmes dans la Lutte* dit discours nog steeds en verklaarde dat Sovjetvrouwen wisten dat zij een land verdedigden dat hen op gelijke voet stelde met mannen. Een land dat hun recht op werk en rust en hun recht om deel te nemen aan het publieke culturele, sociale en politieke leven garandeerde.

40. Jane Slaughter, *Women and the Italian Resistance…*, p. 1-8.
41. Zie onder andere: "Nationale rouwdag 10 mei 1940-1941" en "Gevaarlijke personen", *Steeds Vereenigd,* april 1941; "11 november", *Steeds Vereenigd,* november 1942; "De Gestapo vreest…", *Steeds Vereenigd,* na april 1943 en "La Page de la Faim", *La Voix des Belges,* 30 november 1941; "Cologne et Essen, Grands Cimetières sous la Lune", *La Voix des Belges,* 17 juni 1942 en « L'ère des dictatures ne s'ouvrira pas », *Le Peuple,* augustus 1943.
42. « Nous avons assez ri », *La Voix des Belges,* februari 1942.
43. « Amour Sacré de la Patrie », *La Voix des Belges,* juli 1942.
44. "Naar het voorbeeld der Sovjetvrouwen. Oproep aan de vrouwen van bij ons!", *Vrouwen in den Strijd,* juni 1944.
45. "Les Femmes et le soulèvement national ", *Femmes dans la Lutte,* augustus 1944.
46. "La femme en U.R.S.S.", *La Voix des Femmes,* september 1941, zie ook: "Hoe leeft de vrouw in de USSR?", *De Stem der Vrouw,* augustus 1941 en "Ce que défendent les femmes soviétiques", *La Voix des Femmes,* december 1941 en « Ce qu'elles défendent! », *La Voix des Femmes,* augustus 1942.

VROUWEN IN DEN STRIJD

SAMENGEST. V. T. V. COM. U. L.
EN B. COMMISSIE STRIJD.

(Toetredend tot het O. F.)

NUMM. : 3.

Juni 1944.

Minimumprijs : 1,50 Fr.

B6 638

DE VROUWEN IN ACTIE OP DEN DAG VAN DE BEVRIJDING.

Toen on 6 Juni de B.B.C. het eerste communiqué uitzond van het Groot Geallieerde Hoofdkwartier, de ontscheping op de Normandische kusten vermeldend, en weldra gevolgd van de proklamatie van generaal Eisenhower, is uit onze harten een hoopvolle jubeling opgestegen. De zoo lang, met ongeduld verwachte ontscheping was werkelijkheid geworden !!

De ontscheping is het begin van de laatste etape naar de bevrijding van bezet Europa, dat reeds meer dan vier jaren den juk draagt van de valschte, de meest brutale onderdrukking.

Wij, vrouwen, zijn daar de eerste slachtoffers van : één na één hebben wij elk onze rechten verloren, zelfs de geringste. Onze vrijheden, onze nederigste vreugden werden tot nul herleid! Dag na dag is onze ellende gestegen. Verschillende onder U hebben hun mannen en zonen naar den trein geleid voor de DEPORTATIE. Hun dochters zijn afgereisd, in oude vuile wagens, naar onzekere oorden. Dezen, die ge gansch u w leven geliefkoosd hebt, wiens opvoeding, vorming en gezondheid u zooveel zorgen gekost hebben, die een zin aan uw leven gaven werden door sommigen onder u aan den bezetter uitgeleverd als een koopwaar, zooals ge hen met stukjes en brokjes uw deel van comfort, veiligheid en geluk geleverd hebt!

De gevechten komen reeds nader bij onze haarden. Het is zeker dat het onmenschelijke nazi-beest zich in zijn laatste stuiptrekkingen met den moed der wanhoop zal verdedigen, hetgeen het gevecht steeds harder, steeds ruwer zal maken.

Wij, vrouwen, hebben in dit gevecht, naast de mannen, belangrijke en oorspronkelijke taken te vervullen. Zeg niet : " Er is niets aan te doen, ze zijn de sterksten" Men KAN altijd, als men maar W I L! De Sovjet- en Yougoslavische vrouwen hebben daarvan schitterende bewijzen geleverd !

Vergeet niet dat de eer het hart eener natie te bewerken aan de vrouwen toekomt. VERTROUW ! VERENIGT U.! H A N D E L T ! Met de eenige gedachte : " DEN BEZETTER UIT HET LAND !!

De tijd is voorbij toen de man alleen vocht voor de eer en de vrijheid van zijn familie. Heden moet ge aan zijn zijde staan of hem vervangen indien het ongeluk wilt dat hij gevangen of gedeporteerd is.

In de rangen van het nationaal bevrijdingsleger zult ge met denzelfden geest van opoffering en zelfverloochening strijden dan de vechtende troepen. Uw taak is zwaar en kan u soms onoverkomelijk schijnen. In strijd met duizende materieele moeilijkheden daar ge maar over begrensde inkomsten beschikt , in de onmogelijkheid aan de uwen een minimum welbehagen te verschaffen, moet ge iederen dag mirakels doen opdat uw verwaesten haard toch maar een HAARD zou blijven.

Brusselsche Vrouwen ! Niet enkel zult ge het UITHOUDEN, maar ge zult ook H A N D E L EN! MAAR MET ONS STRIJDEN OM HET OOG IN GEVIJZIGING TE BEPOLITIEREN en, uit ganscher harte , zullen we te zamen den oproep doen weerklinken : " DEN BEZETTER UIT HET LAND ! " , zoo luid als onze smarten groot zijn !

VOOR EEN VRIJ EN ONAFHANKELIJK BELGIE !

VOOR EEN BREEDE DEMOCRATIE, DIE ONS VAN EEN GELIJKHEID IN ALLE RECHTEN ZAL DOEN GENIETEN !!

In iedere wijk organiseert het OnafhankelijkheidsFront de Patriottenmilities. Alle vrouwen zullen er zich op hun plaats vinden om de bevrijdenden nationalen opstand actief voor te bereiden !

TEGEN DEN DREIGENDEN HONGERSNOOD !

De werklooze mijnwerkers uit de Borinage ledigen de wagons bestemd aan den bezetter, en het gaat hier om ernstige hoeveelheden. Gansche wagons tarwe en oranjeappelen voor den bezetter werden totaal geledigd op de spoorlijn van Jemappes.

Te Herstal hebben de huisvrouwen gemanifesteerd en een bestelwagen van een bakkerij van zijn inhoud geledigd. Hetzelfde gebeurde te Luik-Centrum.

Brusselsche Huisvrouwen ! NEEMT DE BESTELWAGEN DAAR WAAR ZE ZICH BEVINDEN : ledigt de militaire bakkerijen en de winkels die uitsluitend aan de Duitschers leveren.

Vrouwen in den Strijd " is UW blad!

Huisvrouwen, arbeidsters, moeders, jonge meisjes, vrouwen van gevangenen, gedeporteerden en weigeraars SCHRIJFT ONS.

Vrouwen in den Strijd, juli 1944. Bron : The Belgian War Press.

Wanneer ze haar vaderland verdedigde, verdedigde de Sovjetvrouw zichzelf[47].

Doorheen de bezetting verdween dit discours dus niet, maar werd het vergezeld van een discours dat deze *quid pro quo* relatie tussen vrouwen en hun vaderland omkeerde. Terwijl de Sovjet-Unie een natie was die het waard was om voor te vechten werd hetzelfde niet gezegd over België. In België waren vrouwen nog geen volwaardige burgers. Vrouwen moesten zich eerst nog bewijzen door voor hun vaderland te vechten voordat ze gelijkheid konden krijgen.

> "De tijd toen de man alleen vechtte voor de eer en de vrijheid van zijn gezin is lang voorbij. Thans moet ge naast hem staan, en zelfs zijn plaats kunnen innemen, als het ongeluk wil dat hij gevangen is of weggevoerd. In de rangen van het nationale bevrijdingsleger zult ge strijden met denzelfden geest van opoffering en zelfverloochening als de strijdende troepen[48]."

Passief blijven zou hun toekomstige vrijheid in gevaar brengen : "Want met welk recht zult ge iets opeischen waarvoor ge niet gestreden hebt ?[49]". Dit discours verliest het communistische ideaal van gendergelijkheid nooit uit het oog, maar gendergelijkheid was geen vanzelfsprekend onderdeel van een vernieuwde Belgische staat na de bevrijding noch een natuurlijk recht. Hun vaderland kon vrouwen slechts burgerrechten verlenen indien ze deze verdienden door hun waarde te tonen op het mannelijke toneel van de clandestiene strijd waartoe vrouwen tijdelijk toegang kregen. We zouden kunnen stellen dat de communistische clandestiene vrouwenpers hier minder expliciet egalitaire taal gebruikte omdat het ideaal van gelijke rechten niet het strijddoel was van hun bredere doelpubliek.

In de conservatieve, liberale en communistische clandestiene mannenpers was dit perspectief van gelijke rechten afwezig. *De Roode Vaan* focuste meer op de onmiddellijke rol van vrouwen in de clandestiene strijd zonder hier andere motiverende factoren dan hun moederrol aan te verbinden[50]. *La Voix des Belges* verdedigde dan weer een meervoudig mannenstemrecht waarbij een mannelijk gezinshoofd meer gewicht diende te krijgen dan bijvoorbeeld een vrijgezel[51]. In de socialistische clandestiene mannenpers werd er wel gepleit voor *"suffrage universel de tous les Belges majeurs, hommes ou femmes"*[52]. Dit is opvallend aangezien de socialisten in vredestijd – zowel tijdens het interbellum als na de Tweede Wereldoorlog – nooit de grote voorvechters van het vrouwenstemrecht waren. Deze eis van de socialistische vrouwenbeweging moest steeds het onderspit delven voor andere partijbelangen[53].

III. "Ziedaar onze strijdmiddelen[54]" : vrouwelijke verzetsacties

In deel II zagen we hoe vrouwen in de clandestiene communistische vrouwenpers gemobiliseerd werden voor de clandestiene strijd vanuit wat volgens deze kranten hun voornaamste alledaagse bezorgdheid was : de moeilijke levensomstandigheden veroorzaakt door de bezetter. Dankzij hun bijdrage aan de clandestiene strijd konden vrouwen zich bovendien bewijzen als "waardige burgeressen" die gelijkheid verdienden. In dit deel onderzoeken

47. « Les femmes Soviétiques luttent contre l'envahisseur », *Femmes dans la Lutte,* april 1944.
48. "De vrouwen in actie op de dageraad van de bevrijding", *Vrouwen in den Strijd,* juni 1944.
49. Ibidem.
50. Zie bijvoorbeeld : "Vrouwenbetoogingen – Stakingen", mei 1941 ; "Hongerbetoogingen der vrouwen", juni 1941 ; "De strijd voor het brood", augustus 1941 ; "Arbeiders, huisvrouwen, de maat is vol", december 1941 ; "Oproep tot de vrouwen", december 1942 en "Huisvrouwen manifesteert !", juni 1944.
51. « Du suffrage universel et des élus », *La Voix des Belges,* 11 april 1942.
52. "Notre Socialisme, le voici !", *Le Peuple,* maart 1942.
53. Machteld De Metsenaere e.a., "Gewapend met het gewicht van het verleden…", p. 526.
54. "Vlaamsche vrouwen ! Voor de herovering onzer onafhankelijkheid vereenigt U. Vormt front tegen den vijand", *De Stem der Vrouw,* mei 1942.

we waaruit deze bijdrage concreet moest bestaan. Welke verzetsactiviteiten werden aan vrouwen gepresenteerd in de bestudeerde clandestiene pers? En was hier sprake van *vrouwelijke* verzetsactiviteiten? Of werd er vooral ondersteuning van de *mannelijke* verzetsactiviteiten verwacht?

> "Zoo pas werd het West-Vlaamsche stadje Thielt het tooneel van een woelige vrouwenbeweging voor kolen. Bij honderden doorliepen zij de straten der stad onder de leuze "wij moeten kolen hebben". De oorzaak hunner ellende kennende, werden er uitroepen gedaan: "Weg met Hitler". Deze losgebarsten volkswoede vreezende zagen de Duitschers zich verplicht kamions op te eischen en rechtstreeks naar de mijn te rijden en kolen af te halen. Aan de bevolking van Thielt welke gebrek aan brandstof hadden werden onmiddelijk de weggehaalde kolen bedeeld. Voorwaar, de vrouwen van Thielt hebben niet met zich laten spotten en aan Hitler getoond dat ze niets voelen voor zijn nieuwe orde. [...] Vrouwen! volgt het dappere voorbeeld uwer zusters van Thielt. Vooruit! Op de straat voor kolen en men zal u voldoening schenken![55]"

Vanaf het eerste nummer van *La Voix des Femmes* in mei 1941 tot het laatste nummer van *Femmes dans la Lutte* in augustus 1944 was het dominante type van verzetsactiviteit die voorgesteld werd aan vrouwen publieke demonstraties voor een betere ravitaillering, kolen, hogere lonen, de vrijlating van gevangenen en – vanaf oktober 1942 – tegen de deportaties in het kader van de verplichte tewerkstelling. In alle kranten samen tellen we 142 gerapporteerde demonstraties door groepen vrouwen in 81 verschillende locaties[56]. Het is moeilijk te bepalen hoeveel individuele demonstraties deze cijfers vertegenwoordigen, aangezien berichten over deze demonstraties nooit veel details gaven en zelden een datum bevatten.

Deze demonstraties waren collectieve acties, zichtbaar voor de bevolking. De protesten moesten gericht worden tegen de lokale overheden en Kommandanturen, en om hun acties succesvol te laten zijn moesten de protesterende vrouwen talrijk en volhardend zijn[57]. Verenigd konden vrouwen een verschil maken, hun macht lag in hun aantal: "Als een reusachtige mierennest zetten zij het land in beweging, den bezetter dwingend tot het doen van toegevingen aan eene bevolking wiens opstandigheid hij vrees"[58]. *De Stem der Vrouw* benadrukte het belang van een volgzame bevolking voor de bezetter en dat het de taak van vrouwen was om de bezetter deze meegaandheid – die hij nodig had om zich te kunnen vestigen in België – te ontzeggen. Zeker vanaf oktober 1942 waren vrouwen in een betere positie voor publiek verzet dan mannen, aangezien deze laatsten steeds meer de openbaarheid moesten mijden uit angst voor deportatie onder de verplichte tewerkstelling[59]. Ter ondersteuning van de mani-

55. "Onder de kreten "Weg met Hitler" grepen woelige vrouwenbetogingen plaats te Thielt", *De Stem der Vrouw,* maart 1942.
56. Alfabetisch geordend: Aalst (6), Andenne, Antwerpen, Ardooie (2), Auvelais, Boom, Brussel (5), Charleroi (2), Châtelet, Chatelineau, Couillet, Court-Saint-Étienne, Couthuin, Dampremy (2), Deinze, Deurne (3), Docherie, Elsene, Epinois, Erquelinnes, Fayt-lez-Manage (2), Flemalle, Fontaine-l'Évêque, Frameries, Gent (7), Geraardsbergen (2), Grâce-Berleur (2), Grivegnée (2), Harelbeke (2), Herstal (7), Hoboken (3), Hoei (2), Hornu (3), Izegem (2), Jemeppe-sur-Meuse (2), Kontich, La Louvière (3), Landenne, Le Roeulx, Lebbeke (2), Leval, Lodelinsart, Luik (7), Manage, Marchin (2), Mariakerke, Mariemont, Maurage (3), Melen, Menen (2), Merksem, Micheroux, Moeskroen, Montegnée (2), Nieuwekerken, Ninove (2), Oostende, Ougrée, Overboelaere, Poperinge, Quaregnon, Quiévrain, Rekkem (2), Roeselare (2), Rumbeke (2), Schaarbeek (2), Seilles, Seraing (3), Sint-Gillis, Soumagne, Temse, Tielt (2), Tubize (2), Turnhout, Ukkel, Vezin, Villers, Vilvoorde, Wervik, Wetteren, Wilrijk.
57. "Het dure leven en de lonen. Onze eisen!", *De Stem der Vrouw,* juni 1941; "Het schandaal der kolen moet ophouden!" en "De Vlaamsche vrouwen zijn den honger en de miserie moe", *De Stem der Vrouw,* januari 1942; "Quand les femmes s'en melent", *La Voix des Femmes,* augustus 1941; "Quand des femmes s'unissent", *La Voix des Femmes,* februari 1942; "21 juli algemene strijddag om dit jaar gedaan te maken met de nazistische verdrukking en uithongering", *De Stem der Vrouw,* juli 1942.
58. "8 maart dag der vrouwen. Volgen wij het voorbeeld der kranige vrouwen uit den oorlog 14-18!", *De Stem der Vrouw,* maart 1942.
59. "Wij vrouwen nemen onze plaats in, in de strijd voor 's lands onafhankelijkheid", *De Stem der Vrouw,* augustus 1941 en "Tijdens de 18-dagen-campagne van het OF", *Vrouwen in den Strijd,* mei 1944 en "Tegen de dreigende hongersnood", *Vrouwen in den Strijd,* juni 1944 en "Huisvrouwen! Volgt dit voorbeeld!", *Vrouwen in den Strijd,* augustus 1944.

Vandaag gaan wij bebukt onder de barbaarsche fascistische verdrukking. Wij weten echter dat de dagen van het Hitler-regiem geteld zijn, wij weten dat de slagen die het Roode Leger het toebrengt doodelijk zijn, doch laten wij gansch het gewicht van den strijd niet op onze Russische zusters wegen, verhaasten wij de bevrijding van alle volkeren, en onze eigene vrijmaking.

Onze wapens bevinden zich in onze handen, wij kunnen :

— beletten dat Duitschland zich voedt ten onzen kostte, door voor ons een betere bevoorrading te eischen.

— beletten dat onze kolen dienen voor de Duitsche oorlogsindustrie door de bevoorradingsdiensten te verplichten ons meer brandstoffen uit te deelen.

— beletten dat de belgische werkkrachten in dienst gesteld worden voor de bewapening van Hitler, door onze mannen bij ons te houden en ons met alle kracht te verzetten tegen de deportatie's die zich voorbereiden.

Er bestaat in ons land een Onafhankelijkheidsfront waarin al degenen zich aaneensluiten die vastbesloten zijn België te zuiveren van het fascistisch ongedierte.

Vrouwen, nemen wij de plaats in die ons is voorbehouden : vooruit allen tezamen

voor onze BEVRIJDING !
voor onze OVERWINNING !

Onder de kreten «Weg met Hitler» grepen woelige Vrouwenbetoogingen plaats te Thielt.

DE DUITSCHERS WERDEN OPGEVORDERD OM KOLEN aan de BEVOLKING te VERSTREKKEN.

De bezetter heeft zich misrekend als hij meent onze bevolking straffeloos uit te hongeren en van kou te laten omkomen. Met den dag steigt de volkswoede tegen de ongehoorde plundering van ons land, doch meteen steigt ook het georganiseerd verzet.

Onze vrouwen spelen hierin een voorname rol en reeds gaven zij prachtige voorbeelden van strijdlust in de aktie's voor kolen te Aalst, Meenen, enz.

Zoo pas werd het West-Vlaamsche stadje THIELT het tooneel van een woelige vrouwenbeweging voor kolen. Bij honderden doorliepen zij de straten der stad onder de leuze « wij moeten kolen hebben ». De oorzaak hunner ellende kennende, werden er uitroepen gedaan : « Weg met Hitler ». Deze losgebarsten volkswoede vreezende zagen de Duitschers zich verplicht kamions op te eischen en rechtstreeks naar de mijn te rijden en kolen af te halen.

Aan de bevolking van Thielt welke gebrek aan brandstof hadden werden onmiddelijk de weggehaalde kolen bedeeld.

Voorwaar, de vrouwen van Thielt hebben niet met zich laten spotten en aan Hitler getoond dat ze niets voelen voor zijn nieuwe orde. Merkwaardig is het dat deze strijd losbrak in een vroeger nest van het Dinaso.

Vrouwen ! volgt het dappere voorbeeld uwer zusters van Thielt. Vooruit ! Op de straat voor kolen en men zal u voldoening schenken !

Te Aalst.

VROUWEN ! KOLEN, AARDAPPELEN, MEER BROOD, moet door uwen strijd, door uwe betoogingen uit de dievenklauwen van de Nazi-spekulanten gerukt worden !

Bij ervaring weten de vrouwen van Aalst dat met ondereen te zeveren en te klagen over de slechte tijd, er geen kolen in de kachel komen, en geen aardappelen in de pot. Dat moet de dieven uit de klauwen worden gerukt. Op de straat, naar de Groote Markt, bij den burgemeester !

Onder deze leuzen togen Maandag 2 de Maart tientallen vrouwen naar de Markt. Vijftig vrouwen stormden het Stadhuis binnen. De burgemeester was niet aanwezig, deze zal waarschijnlijk op de eene of andere bespreking met de uitplunderaars van ons land, de kolendieven, zijn Judasgeld aan 't verdienen zijn. De kazakdraaier De Pré, schepene, stond hun te woord. Daar de vrouwen bleven aandringen om hunne eischen te voldoen, moest hij noodgedwongen naar de Kolencentrale telefoneeren vragende of hij kolenbons aan de vrouwen mocht geven, hetgeen de Centrale weigerde.

De vrouwen wezen er op dat er nog in verschillende stilligende fabrieken bergen kolen liggen. De Pré maakte er zich van af met het smoesje dat er reeds zooveel uit de fabrieken is gehaald. Waarop de vrouwen antwoorden « als wij geen kolen krijgen, zullen wij ze halen waar ze zijn; en morgen staan wij hier terug, niet met tallen maar met honderden ». De daar het woord voegend trokken de vrou.. naar de electriciteitscentrale en deden daar hun oogst op.

's Anderendaags Dinsdag standen ze terug op de straat, minstens 200 vrouwen betoogden op de Groote Markt, met het bord zwaaiende waarop de leuze stond : « Wij eischen kolen en aardappelen ». De burgemeester werd gedwongen de delegatie der vrouwen te ontvangen. De verontwaardigde gezichten zegden hem genoeg. Onder dezen druk moest hij de stellige belofte geven zoo snel mogelijk kolen uit te deelen. Reeds Woensdag werd 30 kgr. cokes uitgedeeld, en Donderdag daarop ontvingen zij kolen.

De vrouwen van Aalst hebben zich voorgenomen niet eerder te rusten vooraleer ze volledige voldoening verkregen hebben :

500 kgr. kolen per maand !

Regelmatig hun rantsoen aardappelen !

Meer brood en vetstoffen !

Artikel "Onder de kreten "Weg met Hitler" grepen woelige vrouwenbetogingen plaats te Thielt", over de vrouwenbetogingen in Tielt, uit De Stem der Vrouw, maart 1942, p. 2.

festaties werden vrouwen (vooral in 1944) opgeroepen zich te verenigen in huisvrouwencomités, om vanuit deze basis collectief actie te ondernemen : het versturen van petities en protestbrieven naar de bevoegde overheden, het organiseren van "strijdlustige" manifestaties. Het huisvrouwencomité moest alle huisvrouwen verenigen, verspreid over het verzet en in de strijd[60].

"Te Antwerpen werden honderden en honderden vrouwen uit hun huizen geroepen door vrouwen die met bellen de volkswijken afliepen. Aangehoudenen werden uit de auto's der Duitsche politie gehaald. In de winkels eischten de vrouwen het brood op en betaalden het zonder zegels"[61]. Dit bericht laat verstaan dat de Duitse politie optrad tegen deze protesten en deelneemsters arresteerde. Tegelijk suggereert het bericht dat deelneemsters aan deze protesten zich verzetten tegen de Duitse politie. In mei en oktober 1942 riep *De Stem der Vrouw* vrouwen nogmaals op om "krachtdadig" te protesteren tegen elke opeising : "Allen samen moeten wij de deportaties verhinderen en desnoods ons met onze kinderen voor de treinen werpen die onze mannen naar Duitschland zullen voeren"[62]. In august 1944 berichtte *Vrouwen in den Strijd* over een opmerkelijk voorval :

> "In een Brabantsche dorp komen 2 Gestapomannen een arbeidsweigeraar aanhouden. Eén blijft op straat, de andere gaat in het huis, dan in den hof waar de weerspannige zich bevindt met zijn vrouw. Deze laatste grijpt onmiddellijk de Gestapo-man vast en houdt hem tegen de muur. Haar man is de kluts kwijt en weet niet wat te doen. Zij roept hem toe "Maar maak je dan uit de voeten, idioot !" De tweede agent door het gewelt opgeschrikt, daagt op om zijn collega, die geen voet kan verzetten, ter hulp te komen. Maar te laat : de arbeidsweigeraar heeft begrepen, is over het hek gesprongen en verdwenen. Wat aantoont dat hij toch nog zoo idioot niet was. Vrouwen, moeders ! Laat uw mannen, zonen en dochter niet aanhouden[63]".

In hetzelfde nummer rapporteerde *Vrouwen in den Strijd :* "Te Lebbeke hebben de vrouwen feldgendarmen aangevallen die 3 arbeidsweigeraars kwamen aanhouden. Twee hebben alzoo kunnen ontsnappen"[64]. (Dit voorval werd trouwens ook beschreven in *De Roode Vaan*[65].) Deze berichten waren bedoeld om vrouwen aan te zetten tot het gebruik van geweld tegen Duitse politieagenten om hun echtgenoten te beschermen tegen de verplichte tewerkstelling[66]. Dit soort gedrag vroeg inderdaad totale zelfopoffering van vrouwen.

Als ze niet collectief demonstreerden tegen de bezettende autoriteiten, konden vrouwen het naziregime ook bestrijden via individuele acties. Van vrouwen werd verwacht dat ze hun echtgenoten en zonen overtuigden om niet te gehoorzamen aan de verplichte tewerkstelling[67], of ze konden 'meter' worden van een ondergedoken persoon. Zo'n meter verborg niet steeds de illegale persoon in haar eigen huis, maar kon ook worden gevraagd om de persoon regelmatig te bezoeken. In april en juni 1944 publiceerden *Femmes dans la Lutte* en *Vrouwen in den Strijd* 'zoekertjes' die meters vroegen voor specifieke (anonieme) individuen :

60. « Ménagères Bruxelloises : Pour la défense de nos foyers, unissons-nous, par la lutte, dans nos comités de ménagères », *Femmes dans la Lutte,* april 1944.
61. "Doorheen het land. Vrouwen in de strijd !", *De Stem der Vrouw,* juni 1941.
62. "Verplichte arbeidsdienst of dwangarbeid voor iedereen !", *De Stem der Vrouw,* mei 1942 en "Betoogt op elf november tegen de deportaties !", *De Stem der Vrouw,* oktober 1942.
63. "Vrouwen hier een voorbeeld", *Vrouwen in den Strijd,* augustus 1944.
64. Ibidem.
65. "Zoo moet gehandeld worden", *De Roode Vaan,* augustus 1944.
66. Hoewel in de bestudeerde kranten steeds over Duitse politieagenten gesproken werd, waren het in realiteit vaak Belgische collaborateurs die betrokken waren bij het aanhouden van werkweigeraars.
67. "Gezellinnen ! Laat uw mannen niet naar Duitsland gaan !", *De Stem der Vrouw,* oktober 1942 en "Vrouwen, laat ons diegenen helpen die weerstand bieden", *Vrouwen in den Strijd,* juni 1944.

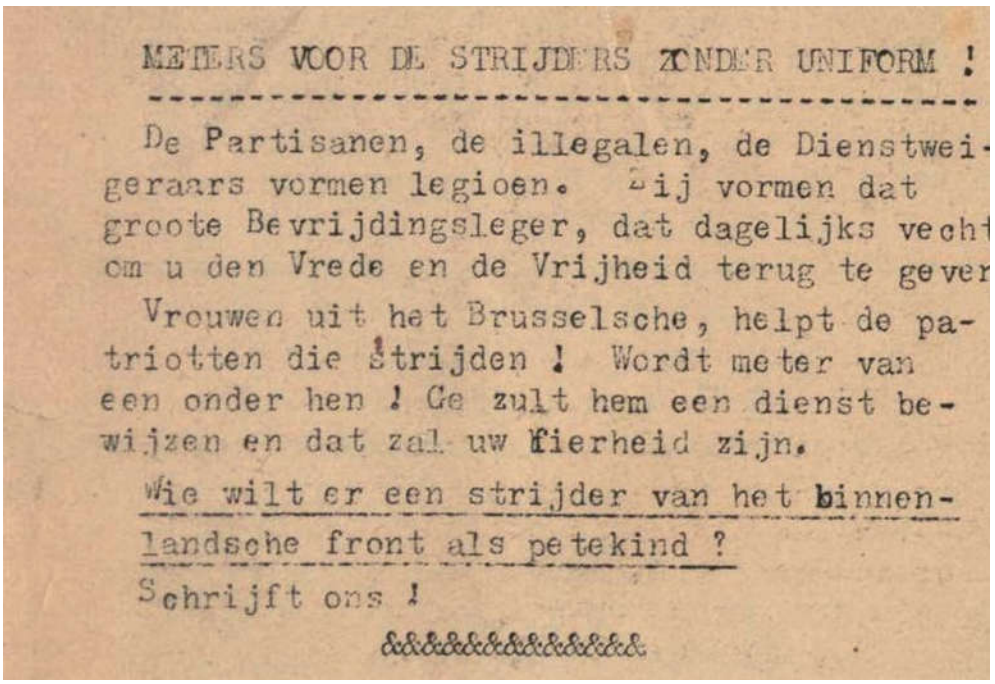

METERS VOOR DE STRIJDERS ZONDER UNIFORM !

De Partisanen, de illegalen, de Dienstweigeraars vormen legioen. Zij vormen dat groote Bevrijdingsleger, dat dagelijks vecht om u den Vrede en de Vrijheid terug te geven

Vrouwen uit het Brusselsche, helpt de patriotten die strijden ! Wordt meter van een onder hen ! Ge zult hem een dienst bewijzen en dat zal uw fierheid zijn.

Wie wilt er een strijder van het binnenlandsche front als petekind ?

Schrijft ons !

Oproep "Meters voor de strijders zonder uniform !" in Vrouwen in den Strijd, juli 1944. Bron : The Belgian War Press.

« 1. Illégal depuis 2 ans, en service d'une organisation adhérant au F.I. demande marraine.
2. Jeune femme, illégale, mari prisonnier par les Allemands, sans parents, demande marraine pour la recevoir un ou deux fois (week-end) par mois.
3. Illégale depuis 1 an et demi, sans famille, mari fusillé par les Allemands, demande marraine.
4. Réfractaire, 24 ans, mère et sœur prisonnières, déportées en Allemagne, demande marraine pour le recevoir 1 fois par semaine.
5. Jeune patriote illégale demande marraine.
6. Femme illégale, active dans une organisation adhérant au F.I., mari prisonnier à Breendonck, demande marraine. […] Choisisez votre filleul(le) ! Ecrivez-lui par notre intermédiaire ! »[68]

Huisvrouwenprotesten als collectief en publiek vrouwelijk verzet

Huisvrouwenprotesten kwamen uitsluitend aan bod in de communistische pers en niet in de andere bestudeerde kranten *Steeds Vereenigd, La Voix des Belges* of *Le Peuple*. In *Le Drapeau Rouge/De Roode Vaan* is er met betrekking tot deze huisvrouwenprotesten veel overlapping te vinden met de vrouwenpers[69]. Opvallend is dat er in mei 1941 verwezen werd naar een "traditie" van zulke vrouwenbetogingen in Gent. Vreemd genoeg wordt hier niet verwezen naar de betogingen tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar wel naar betogingen uit "de vorige eeuw"[70].

Het publieke karakter van de huisvrouwenprotesten is opvallend aangezien verzet in de historiografie doorgaans gepresenteerd wordt als een 'verborgen' fenomeen. Bovendien werd er in de bestudeerde kranten weinig tot geen melding gemaakt van activiteiten die over het algemeen worden geassocieerd met vrouwelijk verzet, zoals het smokkelen van wapens, overbrengen van berichten, verzamelen van inlichtingen of het begeleiden van vluchtelingen langs een ontsnappingslijn. Beide vaststellingen tonen het belang aan van een eigentijds perspectief en de complementariteit hiervan met naoorlogse getuigenissen. Wanneer we het naoorlogse begrip van wat verzet was over de geschiedenis zouden leggen, zou dit begrip heel wat activiteiten verbergen die tijdens de oorlog wel als verzet ervaren werden. Enkel wat na de oorlog begrepen werd als verzet zou dan nog zichtbaar blijven.

Omdat huisvrouwenprotesten balanceren op de grens tussen volksemotie en verzet worden ze volgens Frans historicus François Condette door veel historici niet beschouwd als 'echt verzet', maar als mobilisaties ontstaan uit ellende, met uitsluitend materiële doeleinden. Het zeer lokale, spontane en gedecentraliseerde karakter van deze demonstraties doet hen op het eerste zicht apolitiek lijken: ze omvatten geen politiek bewustzijn en steunden niet op een duidelijk geïdentificeerde verzetsbeweging of een duidelijke wil tot de bevrijding van het grondgebied, noch een bevestiging van democratische waarden. Condette beschrijft een eerste piek van Franse huisvrouwenprotesten in de winter van 1940-1941 en een tweede piek in de winter van 1941-1942. De protesten beantwoordden in Frankrijk dus aan een seizoensritme en waren talrijk van januari tot mei, wanneer de voedselreserves schaars werden. Het doel van deze demonstraties was het bereiken van een betere voedselvoorziening en ze mobiliseerden uitsluitend vrouwen. Toch verborgen veel protesten in Condettes casestudie een zeker mate van politi-

68. "Les combattants illégaux du front", *Femmes dans la Lutte,* april 1944 en "Meters voor de strijders zonder uniform", *Vrouwen in den Strijd,* juni 1944.
69. Zie onder andere: "Vrouwenbetogingen – Stakingen", mei 1941; "Hongerbetoogingen der vrouwen", juni 1941; "De strijd voor het brood", augustus 1941; "Arbeiders, huisvrouwen, de maat is vol. Staakt, betoogt voor meer loon en beter bevoorrading", december 1941; "Arbeiders en kleine handelaars te weer! Het gaat thans om uw leven!" en "Suksesvolle strijdakties van arbeiders, huisvrouwen en boeren", april 1942 en "Eén mei strijddag tegen Hitler", mei 1942.
70. "Vrouwenbetogingen – Stakingen", *De Roode Vaan,* mei 1941. Over de betogingen tijdens de Eerste Wereldoorlog zie Giselle Nath, *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog,* Antwerpen, 2013, 316 p.

sering en organisatie achter hun spontaan voorkomen. Meestal vonden ze plaats na een opzettelijke oproep door communistische bewegingen en ze ontvouwden zich bijna uitsluitend in regio's waar communisten sterk vertegenwoordigd waren: Parijs en de arbeidersregio Nord-Pas-de-Calais. Deze protesten waren schendingen van de Duitse orde en daden van ongehoorzaamheid die wezen op tekortkomingen in het beleid van de bezetter, ook al werden er geen politieke slogans uitgeroepen (wat in het geval van ons voorbeeld in Tielt overigens wel het geval was). Condette ontwaart een strategie om de communistische invloed op de bevolking opnieuw te versterken. Het gebrek aan voedsel en grondstoffen vanwege de Duitse blokkades creëerde een gunstig klimaat voor communistische protesten tegen "het dure leven". Deze protesten werden nooit gewelddadig onderdrukt, maar werden wel geobserveerd door de politie. Volgens Condette nam het bezettingsregime voorzorgsmaatregelen tegen deze protesten door zowel de ravitaillering te verbeteren als politiepatrouilles en netwerken van informanten te versterken om de verspreiding van pamfletten te onderscheppen. Voor het afnemen van het aantal protesten na 1942 ziet Condette verschillende redenen. Enerzijds was er het herstel van handel en voedselbedeling en waren er lokale hulpinitiatieven. Anderzijds werd de repressie door de bezetter steeds intenser en brutaler naarmate de bezetting vorderde en werden verschillende verzetsbewegingen onthoofd, niet in het minst de clandestiene communistische partij. Daarnaast zou volgens Condette ook de toenemende politisering van de protesten verschillende deelneemsters hebben doen afhaken. En tot slot stapten verschillende vrouwen vanuit deze pre-organisatorische vorm van verzet over naar andere verzetsnetwerken[71].

Fabrice Maerten deelt huisvrouwenprotesten in onder "politiek en ideologisch verzet": het verzet dat – via niet-gewelddadige weg – als doel had weerstand te bieden tegen de bezetter en tegelijk trachtte om waarden te promoten die verschilden van de nazi-ideologie en ook het naoorlogse politieke veld voorbereidde. Dit omvat voor Maerten clandestiene kranten, affiches, radio-uitzendingen, massabetogingen, stakingen en symbolische daden (bijvoorbeeld het neerleggen van een krans of uithangen van een vlag). Manifestaties of stakingen konden de bezetter materieel onder druk zetten en de bevolking bewust maken van de te voeren strijd[72]. In juli 1940 vond in Henegouwen een eerste manifestatie plaats van echtgenotes van krijgsgevangenen, met als eis een verhoging van de uitkeringen. Vervolgens vonden telkens in de lente van 1941 en 1942 en in de zomer van 1943 en 1944 huisvrouwenprotesten plaats. Volgens Maerten vormden deze protesten een verzetsmiddel van de Kommunistische Partij van België en het Onafhankelijkheidsfront, echter niet uitsluitend. De KPB gebruikte de vaak gerechtvaardigde klachten van de vrouwelijke bevolking over de bevoorradingsmoeilijkheden en de niet-terugkeer van de krijgsgevangenen om de lokale Belgische autoriteiten en de bezetter aan te vallen. Massademonstraties, symbolische gebaren en stakingen, waren vooral aan het begin van de bezetting belangrijke vormen van verzet in Henegouwen. Deze acties kwamen overeen met de wens van de KPB om haar invloed te vergroten onder de massa's en de hele bevolking te betrekken in haar strijd tegen de bezetter[73].

Een bezette bevolking die de straat opgaat om te protesteren en daarmee de legitimiteit van de bezetter ondermijnt, is een duidelijk voorbeeld van burgerlijk verzet zoals gedefinieerd door Jacques Sémelin. Het ontkennen van de legitimiteit van de bezetter was volgens Sémelin de eerste manier voor de bevolking om zich te verzetten. Dit betekende de moed vinden om "nee" te zeggen zonder per se een idee te hebben van wat men wel wilde, een radicale houding van niet-samenwerken. Stakingen

71. Jean-François Condette, « Les manifestations de ménagères dans le Département du Nord de 1940 à 1944 : Révolte frumentaire ou Résistance ? » in Robert Vandenbussche (ed.). *Femmes et résistance….*, p. 125-127 ; 130, 145, 153-154 en 161.
72. Fabrice Maerten, *Du murmure au grondement : la résistance politique et idéologique dans la province de Hainaut pendant la Seconde Guerre mondiale (mai 1940-septembre 1944),* Mons, 1999, p. 6.
73. Ibidem, p. 689-693 en 727.

voor een betere voedselbedeling hadden niet het vernietigen van de vijand tot doel, maar wel het corrigeren van de meest ondraaglijke dagelijkse effecten van de bezetting. Dit soort acties gebeurden buiten alle militaire logica om[74]. Pieter Lagrou erkent dat verzet niet gedefinieerd mag worden op basis van effect of functie aangezien zo een definitie zeer subjectief geïnterpreteerd kan worden. Zelf verkiest hij een meer wettelijk perspectief en definieert hij verzet als *"activities against enemy aims, forbidden by the enemy and thus involving real risks for its perpetrators"*[75]. Lagrou maakt dus geen onderscheid op basis van de impact van de verzetsacties en of deze nu van militaire, economische of ideologische aard waren.

Het doel van de Duitse bezetter was de economische exploitatie van België met daarbij behoud van orde en rust[76]. Uit het voorgaande is duidelijk dat huisvrouwenprotesten rechtsreeks ingingen tegen dit doel: ze kloegen precies de economische exploitatie aan en verstoorden de orde en rust. In *La Belgique sous les nazis* bevestigen Paul Delandsheere en Alphonse Ooms dat er in mei 1941 wel degelijk sympathie was voor deze huisvrouwenprotesten onder de Belgische bevolking:

> *«La capitale a vu défiler hier dans ses rues une procession de femmes et d'enfants hâves, chétifs, élevant au-dessus d'eux des drapeaux noirs. Par qui ces démonstrations sont-elles organisées ? Les communistes sont-ils pour quelque chose dans cette agitation des petites gens en proie aux tiraillements de la faim ? Peut-être. Mais la pitié à l'égard de ces infortunés est générale*[77]*. »*

Bovendien begrijpen we uit een brief van de *Oberfeldkommandantur Mons* aan de provinciegouverneur van Henegouwen – verzonden op 22 juni 1942 – dat deze acties door de bezetter als zeer vervelend ervaren werden en dan ook absoluut vermeden moesten worden in het belang van de rust: *«Dans diverses communes, des femmes ont manifesté, parfois avec drapeau noir en tête, à cause de la situation alimentaire. De tels incidents ne peuvent, sous aucun prétexte, être tolérés*[78]*»*. We krijgen hier een aspect van verzet in het vizier dat niet altijd in rekening gebracht wordt: de economische aard van verzet. De bezetting was niet alleen een militaire en politieke onderdrukking maar ook een economische uitbuiting van het bezette gebied, nodig om de Duitse oorlogsinspanning te ondersteunen. Een bevolking die weigerde de Duitse bezetter voedsel en brandstof naar Duitsland te laten transporteren was evenzeer in verzet als een bevolking die zich verzette tegen de deportatie van politieke gevangenen. Dit was verzet tegen de economische uitbuiting van het land, tegen economische – en uiteindelijk ook militaire – winst voor de vijand.

Historica Lynne Taylor weigert – in tegenstelling tot Condette en Maerten – dit soort protesten te beschouwen als verzet. Zij hanteert een smallere definitie van verzet en stelt dat deze manifestaties niet de bedoeling hadden om de bezetter rechtstreekse schade toe te brengen. Ze waren politieke manifestaties tegen de opgelegde centrale gecontroleerde economie en het falen van die economie om tegemoet te komen aan de basisbehoeften van de lokale bevolking. Maar ze waren volgens haar geen verzet omdat ze niet intrinsiek de bedoeling hadden om de bezetter te hinderen. Dit verhindert niet dat deze protesten een gunstig klimaat konden scheppen voor verzet[79]. Belgisch historica Karolien Steen erkent dat publieke, vaak stedelijke, manifestaties van ongenoegen niet altijd de meest klare uitingen van anti-Duits sentiment waren maar dat ze wel een belangrijke brug sloegen tussen de civiele samenleving en de zich

74. Jacques Sémelin, *Unarmed against Hitler...*, p. 27-30; 47-50 en 84-86.
75. Pieter Lagrou, « Belgium », in: Bob Moore (ed.), *Resistance in Western Europe,* Oxford, 2000, p. 33.
76. Mark Van den Wijngaert, "Alexandre Galopin en de tewerkstellingspolitiek tijdens de Duitse bezetting", in: Alain Colignon en Dirk Martin (eds.), *1940: België, een maatschappij in crisis en oorlog,* Brussel, 1993, p. 202.
77. Paul De Landsheere en Alphonse Ooms, *La Belgique sous les nazis,* Bruxelles, 1947, p. 336.
78. Via Fabrice Maerten, *Du murmure au grondement…* : OFK Mons, AA1078, farde 1044, fonds Zéro, Cegesoma.
79. Zie Karolien Steen, *De schemerzone van een stad in oorlog...*, p. 68 over Lynne Taylor, *Between Resistance and Collaboration. Popular protest in Northern France, 1940-1945,* Houndmills, 2000.

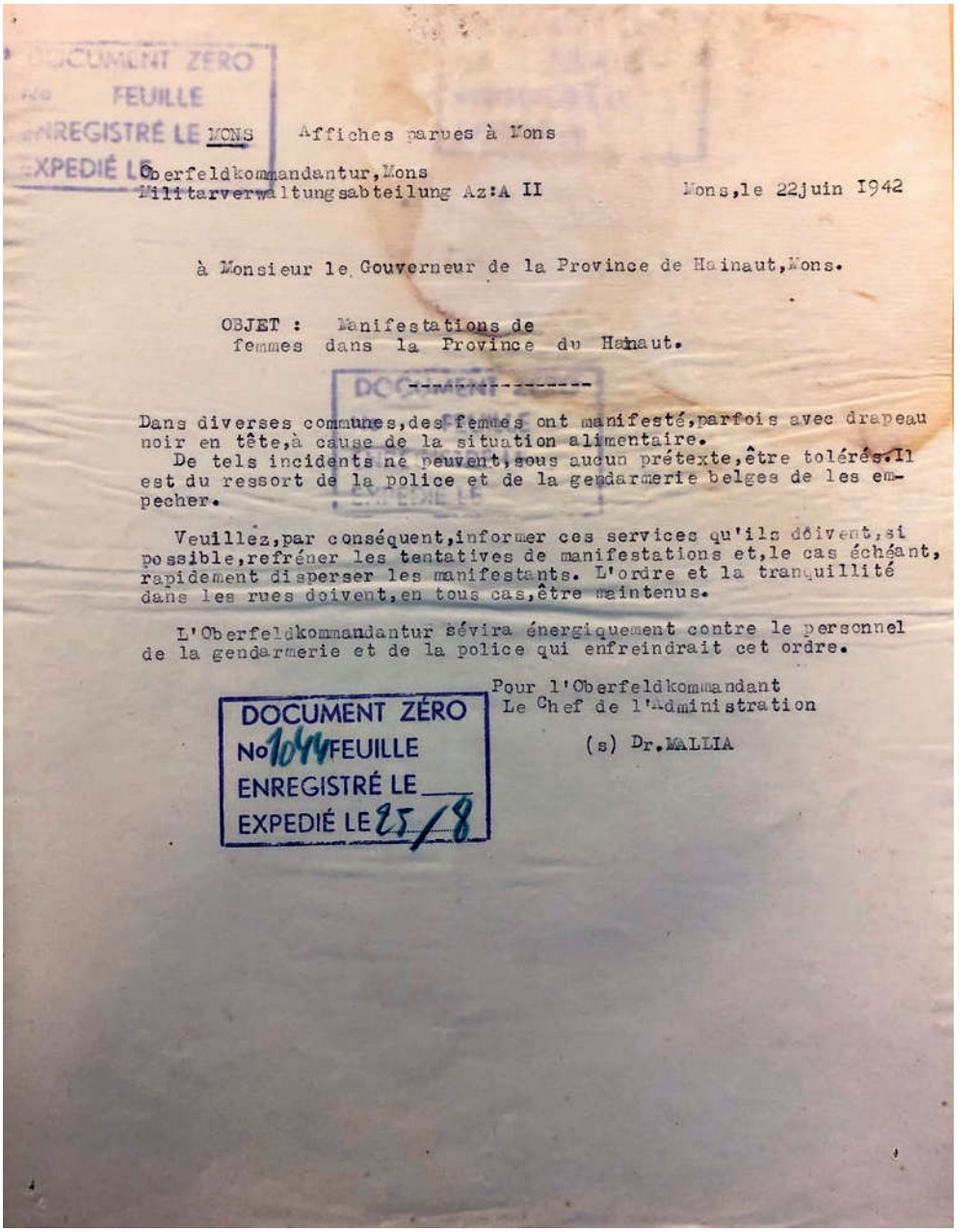

DOCUMENT ZERO
No FEUILLE
ENREGISTRÉ LE MONS
EXPEDIÉ LE

Affiches parues à Mons

Oberfeldkommandantur, Mons
Militarverwaltungsabteilung Az:A II

Mons, le 22 juin 1942

à Monsieur le Gouverneur de la Province de Hainaut, Mons.

OBJET : Manifestations de femmes dans la Province du Hainaut.

Dans diverses communes, des femmes ont manifesté, parfois avec drapeau noir en tête, à cause de la situation alimentaire.

De tels incidents ne peuvent, sous aucun prétexte, être tolérés. Il est du ressort de la police et de la gendarmerie belges de les empecher.

Veuillez, par conséquent, informer ces services qu'ils doivent, si possible, refréner les tentatives de manifestations et, le cas échéant, rapidement disperser les manifestants. L'ordre et la tranquillité dans les rues doivent, en tous cas, être maintenus.

L'Oberfeldkommandantur sévira énergiquement contre le personnel de la gendarmerie et de la police qui enfreindrait cet ordre.

Pour l'Oberfeldkommandant
Le Chef de l'Administration

(s) Dr. MALLIA

DOCUMENT ZÉRO
No 1044 FEUILLE
ENREGISTRÉ LE
EXPEDIÉ LE 25/8

Brief van de Oberfeldkommandantur Mons aan de provinciegouverneur van Henegouwen – verzonden op 22 juni 1942 – over vrouwenprotesten die plaatsvonden op 21 juni 1942 in "diverses communes". Bron : OFK Mons, AA1078, farde 1044, fonds Zéro, Cegesoma.

organiserende clandestiniteit. Door fenomenen zoals deze huisvrouwenprotesten op te nemen in de verzetshistoriografie kunnen we dus een verband leggen tussen verzet en de maatschappij. Steen is dan ook geen voorstander van een afgesloten verzetsdefinitie, maar opteert liever voor een bredere definitie om de band tussen verzet en omgeving te blijven zien[80].

In een bezettingscontext is het niet zinvol om een al te strakke scheiding te maken tussen politieke actie en materiële overleving. In haar onderzoek naar Gentse hongerprotesten tijdens de Eerste Wereldoorlog noemt Belgisch historica Giselle Nath deze actievorm "straatpolitiek". De bezetting bracht tijdens de Eerste Wereldoorlog "vrouwenbekommernissen" (consumptie en voedsel) samen met een "mannenbekommernis" (politiek) en sloopte tijdelijk een bestaande muur tussen het private en publieke domein. De vrouwen die deelnamen aan deze protesten hechtten veel belang aan het recht om gehoord te worden en verspreidden een bijzonder zelfbewust discours voor achtergestelde vrouwen die nog niet eens het gemeentelijk stemrecht verworven hadden. Nath erkent dat weinig andere groepen zo scherp uit de hoek hadden kunnen komen én ook nog eens de sympathie van de burgerij kregen. Het hoeft ons niet te verwonderen dat juist vrouwen zo zelfbewust en met gevaar voor eigen veiligheid de straat opkwamen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Vrouwen uit de arbeidersklasse waren tijdens de Eerste Wereldoorlog de grote verliezers in de publieke sfeer: ze hadden weinig rechten en kregen weinig kansen. Heel wat vrouwen stonden er voor het eerst echt alleen voor door de afwezigheid van de mannelijke gezinshoofden. Door mannen gedomineerde maatschappelijke structuren zoals partij, pers en overheid stonden op een laag pitje. Met het Duitse bestuur beducht voor reputatieschade konden vrouwen via hun straatprotesten een vuist maken. Vrouwen werden nog steeds beschouwd als kwetsbare wezens: hun 'natuurlijke' taak was de zorg voor hun kinderen en huishouden. Als kinderen hongerden en de sociale politiek blijkbaar niet volstond, wie kon dan beter de barricades op dan de vrouw? In de oorlogsbeleving van de meeste burgers was het hongerprobleem en alle bijbehorende rancune bepalender en veel dichterbij dan de militaire strijd. Dit probleem hoorde heel sterk thuis in het vrouwelijk rolpatroon en voor Gentse arbeidersvrouwen was betogen en onderhandelen voor beter brood, toegankelijke wasserijen en meer zeep dan ook een manier om hun burgerschap uit te oefenen[81].

Deze analyse van huisvrouwenprotesten toont de complexiteit aan van het definiëren van verzet. De huisvrouwenprotesten werden in de clandestiene communistische pers door tijdsgenoten wel aangeduid als verzet, maar na de oorlog werd het verzetskarakter van deze protesten in vraag gesteld omdat de intentie niet politiek genoeg zou zijn: te veel vanuit een materiële nood en te weinig gericht op het verdrijven van de bezetter. Zo legt dit voorbeeld verschillende vooringenomenheden over het fenomeen 'verzet' bloot. Wat op het eerste zicht een eenvoudige manier lijkt om verzet te definiëren – het aan de tijdgenoten zelf vragen – levert geen pasklaar antwoord op, maar een interessante denkoefening over de grenzen van burgerlijk verzet en het belang van intentie en gevolg in het bepalen van deze grenzen.

IV. « Luttons comme elle![82] » : vrouwelijke rolmodellen voor verzet

«De tels exemples, doivent nous faire comprendre, à nous autres femmes que dans une guerre nous avons aussi notre rôle à remplir[83]. »

Het eerste nummer van *La Voix des Femmes* (mei 1941) presenteerde de Franse leidster van de Commune van Parijs Louise Michel, de Duitse anti-oorlog activiste en communiste Rosa Luxem-

80. Karolien Steen, *De schemerzone van een stad in oorlog...*, p. 70-74 en 88-90.
81. Giselle Nath, *Brood willen we hebben!...*, p. 108; 217; 237-244; 259-266.
82. « A la mémoire d'Edith Cavell. Luttons comme elle! », *Femmes dans la Lutte,* augustus 1944.
83. Ibidem.

QUATRE FIGURES REVOLUTIONNAIRES

Nous voulons, à l'occasion de l'anniversaire de l'entrée de la Belgique dans la guerre impérialiste, évoquer l'exemple de celles qui nous ont précédées dans la lutte. Dans les périodes révolutionnaires, les femmes ont toujours été au premier rang pour défendre ce qu'elles ont de plus sacré et de plus doux, leurs enfants.

LOUISE MICHEL, cette institutrice que les injustices sociales ont transformée en ardente révolutionnaire. Pour défendre la Commune de Paris (1871) premier gouvernement populaire créé par les travailleurs parisiens après la débâcle de 1870-71, des milliers de femmes, Louise Michel en tête luttèrent sur les barricades.

Arrêtée, Louise Michel attaque le tribunal infâme : "Je ne veux pas me défendre, j'appartiens toute entière à la Révolution sociale...Si vous n'êtes pas des lâches, tuez-moi."

Condamnée à la déportation, elle revient après neuf ans en France et, malgré les emprisonnements fréquents, elle luttera jusqu'à son dernier souffle.

ROSA LUXEMBOURG : Militante infatigable, malgré une santé fragile, elle avait une volonté de fer et un rare sentiment du devoir. En 1917, elle écrit : "J'espère mourir à mon poste, dans une bataille de rue ou dans un pénitencier..."

Son voeu s'est, hélas, réalisé : elle subit de nombreux emprisonnements en Pologne et en Allemagne, parce qu'elle luttait contre la guerre impérialiste. Elle et son compagnon de lutte Karl Liebknecht furent bestialement assassinés à Berlin, en 1919, par les émissaires du gouvernement soi-disant "socialiste"

Sa grande connaissance de la théorie révolutionnaire lui fit prévoir l'avenir et durant la guerre de 1914-18, elle écrivait de prison : "J'ai le sentiment que toute cette boue que nous traversons, que cette grande maison d'aliénés dans laquelle nous vivons, pourraient se transformer du jour an lendemain en leur contraire, en quelque chose de grand et d'héroïque."

La grande Révolution d'Octobre, qui venait justement d'éclater, lui donna raison.

NADEJDA KROUPSKAIA : Durant 30 ans, elle fut la compagne fidèle, la collaboratrice infatigable de Lenine, dont elle partagea l'exil en Sibérie et à l'étranger. Kroupskaïa a consacré toute sa vie à la révolution. Après la victoire du socialisme en U.R.S.S., elle continua à se dévouer à la cause du peuple libéré. Son coeur et son cerveau se trournaient surtout vers l'enfance, vers les questions pédagogiques.

Jusqu'à sa mort, survenue en 1938, elle ne cessa de s'intéresser aux progrès du peuple que Lenine, génial interprète du marxisme, avait su arracher des griffes de l'exploitation capitaliste.

DOLORES IBARRURI.- Et voici, tout près de nous, la "Pasionaria". Pendant les dures années de la guerre d'Espagne, cette femme admirable a soutenu et guidé par son courage, tout un peuple luttant pour sa liberté.

Femme de mineur, elle a connu la,prison et les odieuses privations imposées aux travailleurs par le monde capitaliste.

Pasionaria, d'origine si modeste, a su s'imposer au monde entier. Sa voix, puissante et douloureuse, a maintes fois lancé des appels enflammés, exigeant des armes pour les hommes et du paix pour leurs enfants Aujourd'hui que nous vivons nous-mêmes cet affreux cauchemar de la guerre ses paroles retentissent comme un mot d'ordre : "Il vaut mieux mourir debout que de vivre à genoux".

ooo

C.W.O.H. C.2.G.M.

Artikel « QUATRE FIGURES REVOLUTIONNAIRES » in La Voix des Femmes, mei 1941, p. 2. Bron : The Belgian War Press.

burg, de Russische bolsjewistische Nadezjda Kroepskaja en de Republikeinse strijdster in de Spaanse Burgeroorlog Dolores Ibárruri als rolmodellen: internationalistische inspiraties voor het type van actief burgerschap dat deze clandestiene krant onder haar lezeressen hoopte op te wekken. Ze werden voorgesteld als onvermoeibare, volhardende en gewetensvolle vrouwen die de straat gebruikten om voor de revolutie of hun vrijheid te vechten, op de barricades stonden en hun hele leven aan hun strijd wijdden. Bovendien was hun actie collectief en zichtbaar voor het publiek – niet 'ondergronds' – en gericht tegen de gevestigde of bezettende autoriteiten. *La Voix des Femmes* legde een directe link tussen deze internationalistische inspiraties en Belgische vrouwen onder Duitse bezetting door te stellen dat deze vrouwen *"nous ont précédées dans la lutte*[84]*"*.

Een ander voor de hand liggend rolmodel was de anonieme Sovjetvrouw. Door te strijden aan de zijde van de man, slaagde zij erin de "wildste dromen" van Belgische vrouwen te realiseren: onafhankelijkheid, het recht om te werken en voldoende voedsel en kinderopvang[85]. De Sovjetvrouw bleef een constante inspiratie voor Belgische vrouwen doorheen alle nummers van zowel *La Voix des Femmes* als *Femmes dans la Lutte*.

In april 1944 introduceerde *Femmes dans la Lutte* Gabrielle Petit – de Belgische verzetsvrouw uit de Eerste Wereldoorlog – als rolmodel. Buiten het feit dat zij actief geweest was in inlichtingenwerk werden er niet veel details gegeven over haar verzetsactiviteiten. Haar titels van *"Heroïne Nationale"* en *"La plus grande des Fusillés"* werden daarentegen verschillende keren herhaald[86]. Vanaf augustus 1944 vergezelde Brits verpleegster Edith Cavell – eveneens actief in het Belgische verzet tijdens de Eerste Wereldoorlog – Petit als rolmodel. Cavell werd voorgesteld als een bescheiden en waardige vrouw die begreep dat het de plicht van een vrouw was om diegenen te helpen die vochten en stierven voor het vaderland. Beide vrouwen betaalden voor hun patriottisme met hun leven. *Femmes dans la Lutte* gebruikte deze voorbeelden om te tonen dat vrouwen hun rol te spelen hadden in oorlog en om de meedogenloosheid van de Duitse bezetter te bewijzen: *« Edith Cavell assassinée ! Gabrielle Petit assassinée ! Combien d'autres encore ?* [...] *Il faut que nous élargissions le chemin qu'elles nous ont trouvé. Leur mort ne sera pas vaine, leur sacrifice ne sera pas inutile*[87]*. »*. Ook voor mannen, meer bepaald in *La Voix des Belges,* fungeerden Petit en Cavell trouwens als rolmodellen: "*Les hommes de 1941 seraient-ils, par hasard, moins courageux que les femmes de 1914-1918, les Gabrielle Petit et les Edith Cavell par exemple ?*[88]*"*.

Petit en Cavell kunnen moeilijk communistische iconen genoemd worden, maar toch is de keuze om hen te presenteren als rolmodellen niet verrassend. We zagen al dat *Femmes dans la Lutte* op een breder publiek mikte en niet – zoals *La Voix des Femmes* – voornamelijk op communistische vrouwen. We kunnen aannemen dat Petit en Cavell beter bekend waren bij de Belgische bevolking dan Michel, Luxemburg, Kroepskaja en Ibárruri en daarom een groter mobiliserend potentieel bezaten. Petit en Cavell hadden zich in België verzet tegen de Duitse bezetter en waren door hem vermoord: hun lotgevallen hadden dus een directere aansluiting op de situatie in 1944 dan internationale en communistische iconen. De motivatie die werd toegeschreven aan Petit en Cavell – de bevrijding van België – was relevanter voor Belgische vrouwen in 1944 dan de motivatie

84. "Quatre figures révolutionnaires", *La Voix des Femmes,* mei 1941.
85. "La Femme en U.R.S.S., doit-elle travailler en dehors de son ménage ?", *La Voix des Femmes,* juli 1941, "Wij vrouwen nemen onze plaats in, in de strijd voor 's lands onafhankelijkheid", *De Stem der Vrouw,* augustus 1941 en "Vlaamse vrouwen ! Voor de herovering onzer onafhankelijkheid verenigt u. Vormt front tegen den vijand", *De Stem der Vrouw,* mei 1942.
86. "Il y a 28 ans, les Allemands fusillaient… Gabrielle Petit, 'Heroïne Nationale'", *Femmes dans la Lutte,* april 1944 en "Radio-Londen brengt hulde aan de Belgische vrouwen", *Vrouwen in den Strijd,* augustus 1944.
87. "A la mémoire d'Edith Cavell. Luttons comme elle !", *Femmes dans la Lutte,* augustus 1944.
88. « Tenir, servir, vaincre ! », *La Voix des Belges,* 10 september 1941.

toegeschreven aan vrouwen die vochten voor een socialistische of communistische staat.

De kenmerkende eigenschap die al deze vrouwen deelden was hun bereidheid tot volledige zelfopoffering voor hun zaak. Maar terwijl Michel, Luxemburg, Kroepskaja en Ibárruri symbool stonden voor collectieve actie, revolutie zelfs, en verzet tegen gevestigde machten die niet persé buitenlandse indringers waren, vertegenwoordigden Petit en Cavell een ander soort activisme: zij traden alleen op of in een ondergronds, verborgen netwerk, in bezet België, tegen een buitenlandse indringer. Petit en Cavell symboliseerden geen politieke of sociale revolutie, maar een herstel van de vooroorlogse orde. Zij offerden zichzelf op voor hun vaderland zonder de vooroorlogse gevestigde machten in vraag te stellen.

Gabrielle Petit werd na de Eerste Wereldoorlog een symbool van verzet en geen symbool van vrouwenemancipatie. Petit was een ongehuwde, kinderloze vrouw die zelfstandig werkte en alleen op pad ging. Maar het is volgens historica Sophie De Schaepdrijver niet duidelijk of het verhaal van Gabrielle Petit mensen anders deed denken over de rechten van vrouwen in de publieke ruimte. Petit was eerst en vooral een publiek figuur, een symbool van verzet[89]. Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog bleef Petit eerder een mythische dan historische figuur en een krachtig vaderlands symbool[90]. De Schaepdrijver maakt bovendien een onderscheid tussen de cultus van Edith Cavell en Gabrielle Petit: "Edith Cavell gold als de 'vermoorde onschuld', de voor het executiepeloton flauwvallende, engelachtige verpleegster wier dood de ridderlijke wraakgevoelens van het Britse leger opwekte. Niet zo Petit: 'haar' IJzerleger mocht dan heldhaftig zijn, het was ver weg. Haar imago was dan ook niet dat van een slachtoffer maar van een fel onafhankelijke verpersoonlijking van de res publica, à la Jeanne d'Arc. Dat er zo weinig over Petit bekend was, deed er niet toe; zij was een volksheldin[91]."

In haar studie over de rol van vrouwen bij de Joegoslavische Partizanen tijdens de Tweede Wereldoorlog, observeert historica Jelena Batinić een specifieke set van patriottische waarden – eer, moed, doorzettingsvermogen en militair inzicht – die benadrukt werden in de rolmodellen die de leiding van de Joegoslavische Partizanen gebruikte om vrouwen te rekruteren. Volgens Batinić waren deze waarden *gendered* en geassocieerd met een patriarchaal ideaal van mannelijkheid, maar niet exclusief. Een persoon die deze waarden bezat, kon – ongeacht gender – een held worden. Hierdoor bleven heroïsche rolmodellen 'mannelijke' figuren en was het aannemen van een heroïsche identiteit door een vrouw steeds tijdelijk en verbonden aan uitzonderlijke omstandigheden. Wanneer de uitzonderlijke omstandigheden eindigden, dan eindigde ook de genderinversie en nam de vrouw opnieuw haar eigen identiteit en rol op. Slechts door zich evenwaardig te tonen als mannen of hen te overstijgen konden vrouwen respect en privileges verdienen die traditioneel enkel voor mannen voorzien waren. Batinić merkt op dat historisch gezien de participatie van vrouwen in de strijd het grootst was in de context van 'ongewone' oorlogsvoering en nationalistische opstanden: in uitzonderlijke situaties waarin het reguliere leger buiten strijd was, er dus plaats was voor irreguliere strijd, wat vrouwelijke participatie aanvaardbaar maakte. Voorbeelden van vrouwelijke strijd zijn bovendien vaak indrukwekkend maar tegelijk ook geïsoleerd[92]. We herkennen dit in de beschrijving van Gabrielle Petit: zij moest *"La plus grande des Fusillés"* zijn en alle andere geëxecuteerden overtreffen om haar heroïsche status te verdienen. Het was niet voldoende voor haar om lid te zijn van het verzet; zij moest een uitzonderlijk lid zijn.

89. Sophie De Schaepdrijver, *Gabrielle Petit. Dood en leven van een Belgische spionne tijdens de Eerste Wereldoorlog,* Antwerpen, 2018, p. 258.
90. Ibidem, p. 311-316.
91. Sophie De Schaepdrijver, *Gabrielle Petit…,* p. 335.
92. Jelena Batinić, *Women and Yugoslav Partisans...,* p. 51-57.

Biografie van Gabrielle Petit door Sophie De Schaepdrijver uit 2018.

Petit en Cavell werden geïntroduceerd wegens hun grotere herkenbaarheid en de relevantie van hun herinnering voor de situatie waarin de Belgische bevolking zich op dat moment bevond. Deze twee vrouwen werden losgekoppeld van hun activiteiten en werden slechts geïdentificeerd met de waarden en motivaties die aan hen werden toegeschreven: zelfopoffering, toewijding aan het vaderland en afwijzing van de Duitse bezetter. Petit en Cavell waren aanvaardbare, niet-bedreigende symbolen die genderrollen niet in vraag stelden, en dit maakte hen tot passende voorbeelden voor de deelname van vrouwen aan het verzet. De evolutie van meer traditioneel communistische rolmodellen zoals Michel, Luxemburg, Kroepskaja en Ibárruri naar eerder patriottische symbolen als Petit en Cavell illustreert ook de evolutie *"du rouge au tricolore"* die de KPB doormaakte doorheen de bezetting in haar strategie om een massabeweging op de been te brengen tegen de bezetter[93].

V. Conclusie

Wat waren volgens de clandestiene pers de voornaamste motivaties, actiemiddelen en rolmodellen voor vrouwen om deel te nemen aan de clandestiene strijd? Wat betreft de meerderheid van de clandestiene pers – geschreven door en voor mannen – was er geen rol weggelegd voor vrouwen, hetzij die van slachtoffer. Wanneer we dieper in dit perspectief duiken en de pers bestuderen die zich specifiek richtte op vrouwen, namelijk de communistische clandestiene vrouwenpers, vinden we wel een vrouwelijk verzetsmodel.

Uitgaande van wat misschien wel de meest traditionele vrouwelijke rol was – een moeder die haar kinderen voedt – mobiliseerde de clandestiene communistische vrouwenpers vrouwen voor de meest actieve en openbare vorm van burgerschap: de straat opgaan om te protesteren tegen het gebrek aan voedsel of het eisen van de vrijlating van hun gevangengenomen echtgenoten en zonen. Het was de taak van de vrouwen om de bezetter voedsel, brandstof en arbeid te onthouden en zo de Duitse oorlogsinspanning te saboteren. Naast deze eerder materiële motivatie bevatte het vrouwelijk verzetsmodel ook een perspectief van gelijke politieke rechten voor mannen en vrouwen, hoewel dit zeker niet als voornaamste motivatie gepresenteerd werd.

Vrouwelijk verzet was volgens de clandestiene communistische vrouwenpers vooral collectief en publiek. Dit valt op omdat dit soort vrouwelijk verzet grotendeels afwezig is in de verzetshistoriografie ten voordele van vrouwen die zich aansloten bij mannelijk verzet en hierin meestal ondergeschikte rollen vervulden. Door de bril die de historiografie in België tot nu toe opzette om zowel verzet als feminisme te bestuderen, zijn activiteiten buiten het vizier gevallen die het waard zijn om verder te onderzoeken, bijvoorbeeld huisvrouwenprotesten, maar ook het 'meterschap' van 'illegalen' waarvan sprake in deze bijdrage. Dit toont ons zowel de waarde van het genderperspectief voor de verzetsgeschiedenis als de nog verder te ontginnen rijkdom van het 'niemandsland' in de Belgische vrouwengeschiedenis.

Bevatte dit vrouwelijk verzetsmodel feministisch potentieel? Het is moeilijk om het discours van de clandestiene communistische vrouwenpers eenduidig als feministisch of antifeministisch te beoordelen. Niet alle acties en campagnes *door* vrouwen zijn per definitie feministisch. Maar het feit dat de clandestiene Kommunistische Partij van België een specifiek vrouwelijk verzetsmodel presenteerde was op zich al emanciperend. Bovendien werd de vrouwelijke verzetsactiviteit hier niet voorgesteld als hulp aan mannelijk verzet, maar als een op zichzelf staande actievorm. Het bestudeerde discours was zeker niet eenzijdig antifeministisch, gezien de eisen voor gelijke poli-

93. José Gotovitch, *Du rouge au tricolore : les communistes belges de 1939 à 1944 : un aspect de l'histoire de la résistance en Belgique,* Bruxelles, 1992.

LA VOIX DES FEMMES

2e ANNÉE (1942). – N° 3. LE NUMÉRO : 0.50 FR.

Les femmes dans la bagarre

Aujourd'hui,un bouclier d'airain repousse victorieusement les hordes hitlériennes du sol de l'Union Soviétique;des cohortes d'indomptables combattants font mordre la poussière aux nazis ; une Armée Rouge qui s'impose à l'admiration de t o us combat magnifiquement pour l'écrasement final du fascisme allemand.

Et à tous les postes avancés,à toutes les t â ches responsables,de ce grand combat,nous retrouvons nos soeurs,nous voyons des femmes soviéti -- ques.

Elles ont pris la place des hommes dans les u- zines et aux champs,elles sont devenues conduc - trices de travaux et chefs d'entreprises agrico - les;elles sont,au même titre que les hommes mobilisées de I6 à 55 ans.Elles ont pris en main l a direction de la vie économique de leur pays;grâce à elles les hommes ont pu être libérés pour r en forcer les rangs de l'armée,grâce à elles aucun arrêt n'a été subi dans la production.

Et enfin,certaines d'entre elles restées dans les zônes occupées par l'ennemi se battent comm e des hommes,ne craignant pas les duels à mort avec les bandits envahisseurs, et les femmes ne sont pas les moindres adversaires que les soldats allemands redoutent.Malheur à celui dont elles se saisissent!

En Angleterre,l'élément féminin aussi accomplit sa partdans les usines,les ouvrières travaillent fébrilement aux armements destinés à l'U.R.S.S. ; et partout les femmes anglaises réclament plus d'aide pour les Alliés de l'Angleterre.

Dans les pays occupés,enfin,elles se sont mi - ses à l'oeuvre également:ici leur tâche n'est pas la même,elle ne peut être aussi constructive que dans les pays libres,mais elle est aussi grand e aussi précieuse.

Partout où sévit le joug hitlérien, les femmes ont compris comment elles peuvent tracasser l'occupant,comment elles peuvent le déforcer,l'empê - cher de consacrer à sa guerre toutes les forces dont il dispose;dans tous les pays d'Europe e t, plus près de nous,en France,en Belgique,par leurs actions multiples

- pour un meilleur ravitaillement, diminuant ainsi pour les Allemands les possibilités de se ravitailler sur place à notre détriment;
- pour plus de charbon ,freinant l'exode du charbon vers les usines allemandes;
- pour la libération des prisonniers,qui sont un précieux appoint de main-d'oeuvre pour l 'industrie allemande,

les femmes participent à la résistance antifasciste,à la lutte contre l'ennemi,les femmes entrent dans le FRONT DE L'INDEPENDANCE.

Dans notre pays en particulier,ce mouvement féminin prend de l'ampleur;dans tous les coins règne l'agitation,la combativité s'aiguise!

Dans toute la région liégeoise,Grivegnée ,Herstal,Huy,Montegnée,Grâce-Berleur,Seraing,Hollogne-aux-Pierres,Mons-Crotteux,dans le pays de Charleroi,de Marchienne-Docherie à Dampremy,dans le Centre et le Borinage,de la région bruxelloise au pays flamand,Hoboken,Alost,Gand,les ménagères,mûries par l'expérience n'attendent plus stérilement une aide qui ne vient pas.Elles ont déjà mesuré leur force et elles savent maintenant que seules leurs protestations collectives,leurs démarches en groupe,leurs délégations,leurs manifestations de rues aboutissent à des résultats positifs,leur permettent d'arracher les améliorations qu'elles réclament.

Dans cette action les femmes de prisonniers sont en tête;victimes de l'occupation allemande,plus du rement touchées que quiconque par la misère , elles ont aussi plus rapidement compris comment il fallait lutter:

à Fayt,les femmes de prisonniers arrivent à faire participer une délégation à toutes les séances du comité du Secours d'Hiver;de sérieux avantages en ont déjà résulté pour elles,et leur ferme exemp le a décidé d'autres parties de la population,te lles les chômeurs employés à la distribution du charbon du Secours d'Hiver,et de la soupe,à réclamer éga-

Vrouwen worden opgeroepen om op straat te komen, "Les femmes dans la bagarre", in La Voix des Femmes, 1942, nr. 3. Bron : The Belgian War Press.

tieke rechten en gelijk loon voor gelijk werk en de specifieke rol voor vrouwen in de clandestiene strijd. Tegelijkertijd is het discours ook moeilijk feministisch te noemen aangezien vrouwen grotendeels geïdentificeerd werden als huisvrouw en moeder, en ook in hun rol als arbeidster nog gebonden bleven aan hun gezin en ondergeschikt aan hun echtgenoot. Bovendien werd duidelijk de tijdelijkheid en voorwaardelijkheid van hun publieke rol (in de clandestiene strijd) benadrukt. Het bestudeerde discours reflecteerde bestaande eisen van de vrouwenbeweging in 1940 en de bestaande visie op de rol van de vrouw. De eis van politieke gelijkheid in een communistische context feministisch noemen is misschien ook wel problematisch gezien het ondemocratische karakter van de Sovjet-Unie, het regime waar zo naar opgekeken werd in de bestudeerde bron. Het is natuurlijk gemakkelijk om gelijke rechten te claimen en toe te kennen wanneer de effectiviteit van deze rechten nihil is.

We herkennen het relationeel feminisme in de clandestiene vrouwenpers – de feministische ideologie die dominant was in de jaren 1940 in Europa en vrouwen eveneens mobiliseerde om vanuit hun rol als moeder en echtgenote publiek actief te zijn. Het vrouwelijke verzetsmodel werd aanvaardbaar gemaakt door het volledig in te bedden in een traditioneel vrouwbeeld. De KPB wilde niemand van zich vervreemden door al te vernieuwende of radicale standpunten in te nemen. Zo veel mogelijk vrouwen moesten zich veilig kunnen voelen in het model dat hen gepresenteerd werd. Zij moesten dit kunnen rijmen met het gekende rollenpatroon. Iedereen kon aanvaarden dat vrouwen zouden strijden voor een betere ravitaillering en de vrijlating van hun echtgenoten, en dit maakte het na de oorlog mogelijk om deze activiteit als apolitiek en dus niet als verzet te beschouwen, ook door de deelneemsters zelf. De beschreven vrouwenprotesten tonen hoe mensen zich konden bewegen van traditionele rollen naar illegale acties terwijl hun gedrag acceptabel bleef voor hun omgeving. Met name vrouwen waren een groep waarvan over het algemeen niet werd verwacht dat ze de publieke arena betraden en een (bezettende) autoriteit zouden confronteren. Het vrouwelijke verzetsengagement legt de paradox bloot tussen verzetsdiscours en verzetspraktijk en tussen de formele status van de vrouw en haar reële rol in de samenleving. Door hun deelname aan de clandestiene strijd konden vrouwen zich gedragen als actieve burgers, terwijl ze door hun land niet in die hoedanigheid erkend werden en niet over volwaardige politieke rechten beschikten.

Of het bestudeerde vrouwelijk verzetsmodel nu feministisch of antifeministisch was, kunnen we dus niet eenduidig zeggen. We kunnen wel vaststellen dat de clandestiene communistische vrouwenpers beroep deed op traditionele genderrollen om vrouwen ertoe te bewegen eisen te stellen in de publieke ruimte en om de machthebbers en de status quo uit te dagen. Deze vorm van vrouwelijk politiek engagement – of ze nu vanuit een feministisch of niet feministisch geïnspireerde mobilisatie voortkwam – is het in elk geval waard om aandacht te krijgen. Over de impact van deze activiteiten kunnen we op basis van ons onderzoek geen uitspraak doen.

Deze bijdrage toont hoe niet alleen *na,* maar reeds *tijdens* de bezetting, door vrouwen zelf, gebruik gemaakt werd van een 'gendered' discours om betekenis te geven aan de vrouwelijke verzetsactiviteit. Bestaande ideeën over de rol van vrouwen in de samenleving gidsten niet alleen het discours van de communistische vrouwenpers, maar ook de communistische strategie om vrouwen te mobiliseren en bood de mogelijkheid om deze mobilisatie aanvaardbaar te maken voor vrouwen en hun omgeving. Dit discours bevatte een emanciperend potentieel omdat het vrouwen opriep om deel te nemen aan het verzet, maar er was geen sprake van een 'nieuwe' vrouw. Vrouwen deden wat van hen verwacht kon worden, vanuit hun traditionele rol. Dit *aanvaardbaar* discours maakte het na de oorlog moeilijk om een emanciperende betekenis te geven aan deze emanciperende ervaring. Er werd teruggegrepen naar een vertrouwd en aanvaardbaar referentiekader. En dit gebeurde reeds tijdens de bezetting, door mannen én vrouwen.

Michèle Corthals is Master in de Politieke Wetenschappen en Geschiedenis. Momenteel is zij verbonden aan de Universiteit Antwerpen waar zij onder leiding van Prof. dr. Marnix Beyen aan een doctoraat werkt over vrouwelijk verzet in België tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit artikel is gebaseerd op onderzoek verricht in het kader van haar lopende doctoraatsonderzoek. Michele.Corthals@uantwerpen.be.

Afkortingen:

KPB: Kommunistische Partij van België

OF/FI: Onafhankelijkheidsfront/Front de l'Indépendance